

МОБІЛІЗАЦІЯ ДОГЛЯДУ ЗА КУЛЬТУРНОЮ СПАДЩИНОЮ В УМОВАХ ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Діана Воннак і Шан Джонс
за участі Йозефіни Мунк Расмуссен
і Семюеля Гарді

UNIVERSITY of
STIRLING

МОБІЛІЗАЦІЯ ДОГЛЯДУ ЗА КУЛЬТУРНОЮ СПАДЩИНОЮ В УМОВАХ ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Діана Воннак і Шан Джонс
за участі Йозефіни Мунк Расмуссен
і Семюеля Гарді

Для цитування:

Діана Воннак і Шан Джонс (за участі Йозефіни Мунк Расмуссен і Семюеля Ендрю Гарді). 2025. **Мобілізація догляду за культурною спадщиною в умовах війни Росії проти України**. Університет Стірлінга, doi 10.34722/wv4v-j393

ISBN: 978-1-908063-69-4

doi: 10.34722/wv4v-j393

Матеріал “Мобілізація догляду за культурною спадщиною в умовах війни Росії проти України”. © Діана Воннак і Шан Джонс за участі Йозефіни Мунк Расмуссен і Семюеля Ендрю Гарді, можна поширювати за ліцензією CC BY-NC 4.0

Будь-які матеріали третіх осіб у цій статті не підпадають під дію ліцензії CC BY 4.0, якщо інше не зазначено у примітці до матеріалу. Будь ласка, надсилайте будь-які запити на отримання дозволів первинному правовласнику.

Фотографії © Наталія Хасаншін; Музейний кризовий центр; Музей «Територія Терору»

Верстка: Ірина Дяк

Український переклад: Віталій Павлюк

Table of Contents

Подяки	6
Внесок авторок	7
Фінансування	7
Доступ до даних	7
Про авторок	8
Стислий огляд	10
Основні висновки	11
Рекомендації.....	13
1. Вступ	15
1.1 Масштаб, амбіції та контекст	15
1.2 Підхід	17
1.2.1 Догляд.....	17
1.2.2 Фокус на мережах	18
1.3. Методи, джерела даних та обмеження	19
1.3.1 Методи і джерела даних	19
1.3.2 Сильні сторони й обмеження	20
2. Сектор спадщини в Україні: короткий огляд, ключові виклики	22
2.1 Законодавство про спадщину й міжнародні конвенції	22
2.2 Сектор спадщини в Україні: ключові виклики	24
2.2.1 Вертикальна організація	25
2.2.2 Десятиліття спроб провести реформи: децентралізація, децентралізоване фінансування культури й інтернаціоналізація сектору	27
2.3 Готовність до надзвичайних ситуацій: Проблеми протоколів і бюрократії ...	28
2.3.1 Готовність до надзвичайних ситуацій 2014-2022	28
2.3.2 Місяці ескалації	31

3. Початковий період надзвичайної ситуації	32
Основні висновки	33
Рекомендації	34
3.1 Надзвичайна ситуація зі спадщиною в Україні	34
3.1.1 Витрати на спадщину у воєнній економіці	35
3.1.2 Локальна відповідь на надзвичайну ситуацію в Україні: оцифрування, пом'якшення наслідків, порятунк	36
3.1.3 «Ініціативи-кентаври»: коаліції між державою та громадським сектором	37
3.1.4 Працівники сфери спадщини: обов'язкові умови для роботи зі спадщиною	39
3.1.5 Географія ризику	39
3.1.6 Надходження міжнародної підтримки	41
3.2 Мобілізація в Європі у відповідь на надзвичайну ситуацію	42
3.2.1 Галузева мобілізація: координація та логістика	43
3.2.2 Бюджетні, страхові й бюрократичні обмеження	45
3.2.3 Екстрені цифрові інтервенції з-поза України	47
3.2.4 Призупинення дії протоколів і попередніх процедур	48
3.2.5 Надсилання підтримки або допомога переміщеним українським працівницям сфери культурної спадщини й музеїв на місцях	49
3.2.6 Географія європейського реагування на надзвичайні ситуації зі спадщиною у воєнний час	50
4. Суб'єкти, мережі й коаліції	51
Основні висновки	52
Рекомендації	53
4.1 Розбудова спроможностей поза державою: потоки фінансування й проєктна економіка	54
4.1.1 Нові логістичні ланцюги	56
4.1.2 Спроби моніторингу пошкоджень	56
Лабораторія моніторингу спадщини. Складна складова у розбудові спроможностей	58
4.1.3 Децентралізоване реагування на цифрову документацію та навчання	59
Збереження української архівної спадщини. Мікро-підтримка на місцях	61

4.2. Основні міжнародні суб'єкти, мережі й коаліції	62
4.2.1 Міжнародне фінансування поза підтримкою центральної влади	63
Нетрадиційне пряме фінансування місцевих проєктів зі спадщини.	
ALIPH	64
4.2.2 Політико-дипломатична ланка роботи зі спадщиною	66
4.2.3 Розбудова державного потенціалу для ЗКС та імплементація МГП	69
4.3 Культурна дипломатія під час війни	72
4.3.1 Експонування української спадщини за кордоном	74
4.3.2 Переутвердження наративів про українську спадщину	76
5. Сфера спадщини й соціокультурна робота з догляду	77
Основні висновки	78
Рекомендації	79
5.1 Робота у сфері спадщини як комплексна робота з догляду	79
5.1.1 Установи, пов'язані зі спадщиною, як інфраструктура для гуманітарної роботи під час війни	80
5.1.2 Проблеми фінансування комплексної роботи з догляду	83
5.2 Повсякденна спадщина, пам'ять і нова спадщина війни	85
5.2.1 Повсякденна спадщина	85
5.2.2 Нова спадщина війни: нові колекції та свідчення	87
5.2.3 Догляд за спадщиною і її реставрація як спосіб відновлення під час війни	89
Скорочення	91
Згадані в тексті конвенції	93
Бібліографія	94

Подяки

Дослідження для цього звіту було проведено в рамках проєкту JPI CH DECOPE (Руйнівна експлуатація та догляд за культурними об'єктами й професійна / громадська освіта для сталого управління спадщиною (Destructive Exploitation and Care of Cultural Objects and Professional/Public Education for Sustainable Heritage Management), <https://www.niku.no/en/forskningsprosjekt/decope/>). Проєкт керувався з Норвезького інституту досліджень культурної спадщини (NIKU), Норвегія, у співпраці з Університетом Стірлінга, Шотландія, Сполучене Королівство, і Університетом ім. короля Хуана Карлоса, Іспанія.

Автори висловлюють подяку відповідним національним донорським органам: Дослідницька рада з мистецтв і гуманітарних наук (AHRC) (Сполучене Королівство); Дослідницька рада Норвегії (RCN); іспанське Міністерство науки, інновацій та університетів, Державне агентство наукових досліджень (AEI).

Ми також хотіли би висловити вдячність багатьом людям, які взяли участь у дослідженні, що лягло в основу цього звіту, або підтримали його в будь-який інший спосіб. Наше дослідження було би неможливим без прямого внеску багатьох осіб — фахівчинь сфери спадщини й працівниць музеїв, працівниць НУО й МНУО, державних службовців, громадських спільнот та інших — які щедро ділилися з нами часом і знаннями. З огляду на питання етики й безпеки, пов'язані з дослідженням, ми не будемо перелічувати окремих респонденток поіменно, але ми вдячні вам усім.

Ми хотіли би також висловити подяку асоційованим партнерам DECOPE за підтримку, внесок у розробку проєкту й поширення інформації про нього: Центр міської історії Центрально-Східної Європи (Україна); Історична спадщина Шотландії (Historic Environment Scotland) (UK); Музейному кризовому центру й НУО «Новий музей» (Україна); Норвезькій організації з питань культурної спадщини (Норвегія). Внесок наших українських партнерів був особливо важливий для формування проєкту, що ліг в основу цього звіту.

Ми хотіли би подякувати членам нашої експертної референтної групи DECOPE, які надали безцінні коментарі до проєкту звіту: Еммі Канліфф, Джорджу Фіндлатеру, Ользі Гончар, Ніні К. Єрнес, Гакону Роланду, Ірині Склокіній, Беате Стром, Сергію Теліженко. Ми також вдячні Дорі Мерай за її коментарі до проєкту.

Нарешті, ми дякуємо Віталію Павлюку, який переклав звіт українською, за його гостре око й редакційні пропозиції.

Внесок авторок

Д-р. Діана Воннак була одною з розробниць дослідження, що лягло в основу цього звіту, і провела основні дослідження в Австрії, Естонії, Німеччині, Угорщині, Латвії, Польщі й Україні. Вона проробила більшу частину аналітичної роботи, сформулювала основні висновки й рекомендації та є головною авторкою оригінального тексту звіту. Професорка Шан Джонс була однією з розробниць і керівниць дослідження, що лягло в основу цього звіту, і провела основні дослідження у Сполученому Королівстві. Вона підготувала оригінальний зміст звіту, брала участь у формулюванні основних висновків і рекомендацій, а також у рецензуванні й редагуванні звіту на всіх його етапах. Д-р. Йозефіна Мунк Расмуссен розробляла й проводила дослідження в Норвегії, а також інтегрувала результати цієї роботи в підготовку звіту. Д-р. Семюель Ендрю Гарді підготував матеріали, що стосуються мародерства й незаконної торгівлі рухомими культурними цінностями. Усі авторки, включно з професоркою Аною Бельмонте Віко, брали участь у пошуку фінансування.

Фінансування

Дослідницький проєкт, що про нього йдеться у цьому дослідницькому звіті, фінансувався через ґрант (€674,000) в рамках конкурсу «Культурна спадщина, суспільство й етика» (CHSE) Європейської спільної програмної ініціативи «Культурна спадщина й глобальні зміни» (JPI CH). Фінансування надходило від консорціуму національних донорських організацій: Дослідницька рада з мистецтв і гуманітарних наук (AHRC) (Сполучене Королівство) (номер ґранту AH/Y000285/1); Дослідницька рада Норвегії (RCN, номер ґранту 343995); іспанське Міністерство науки, інновацій та університетів; Державне агентство наукових досліджень (AEI номер ґранту: PCI2023-143383). Цей звіт ґрунтується на результатах роботи команди зі Сполученого Королівства і додаткового внеску команди з Норвегії.

Доступ до даних

З огляду на етичні принципи й міркування безпеки, що регламентують наші дослідження за участі людей, ми не можемо оприлюднити дані, що лежать в основі цих досліджень.

Про авторок

Д-р. Діана Воннак зараз постдокторантка стартового гранту Європейської дослідницької ради «Низові пам'ять і популізм» (MEMPOP) в Інституті етнології Чеської академії наук. Вона також обіймає посаду почесної наукової співробітниці в Університеті Стірлінга. Вона досліджує спадщину з погляду соціальної антропології. Її робота зосереджена на режимах спадщини й тому, як установи, пов'язані зі спадщиною, і фахівці працюють в умовах кризи, збройного конфлікту й стрімких політичних змін. З 2014 року переважно досліджує ситуацію в Україні. Останні публікації: *Collecting Testimonies in an Ongoing War: Precarity, Solidarity and the Glass Ceiling in International Academia* (The Routledge Handbook of Mass Violence, 2025; у співавторстві з Н. Отрищенко) і *This Happened to Us for the Second Time': War-preparedness, Risk, Responsibility and the Evacuation of Donbas Museums in 2022* (Museum and Society 2023). Воннак була асоційованою дослідницею DECOPE в Університеті Стірлінга й відповідала за проведення дослідження, що лягло в основу цього звіту.

Професорка Шан Джонс — професорка спадщини й директорка Центру довкілля, спадщини й прикладних досліджень в Університеті Стірлінга, Шотландія, Сполучене Королівство. Вона міждисциплінарна науковиця у галузі критичних досліджень спадщини, має досвід у сфері політик щодо спадщини, ідентичності, пам'яті й творення місць. Її останні проєкти зосереджені на практиці збереження спадщини, досвіді автентичності, репліках і реконструкціях, підходах до соціальних цінностей і цінностей спільнот, що стосуються спадщини, а також на практиках догляду за нею. Її остання книга *The Object of Conservation: An Ethnography of Heritage Practice* (Routledge 2022, у співавторстві з Т. Yarrow). Джонс була керівницею дослідження DECOPE UK, очолювала дослідження, що лягло в основу цього звіту.

Д-р. Йозефіна Мунк Расмуссен — керівниця дослідницького відділу Центру миру й прав людини «ARKIVET» у Норвегії та почесна старша дослідниця в Університеті Стірлінга. Міждисциплінарна дослідниця з досвідом у дослідженні спадщини, історії та права. Вона отримала ступінь доктора філософії з археології в Університеті Осло. До її наукових зацікавлень входять історія інституцій і колекцій, а також публікації на теми репатріації, дипломатії щодо культурної спадщини, міжнародної торгівлі підробленими та вкраденими культурними цінностями й ролі культурної спадщини в умовах війни й конфлікту. Спільно з Нілом Броді й Мораґом Керселом, вона уклала антологію під назвою *Variant Scholarship: ancient texts in modern contexts* (Sidestone Press 2022). З 2022 по 2025 рік Йозефіна працювала старшою науковою співробітницею Норвезького інституту досліджень культурної спадщини (NIKU) і була керівницею проєкту DECOPE між 2023 і 2025 роками.

Д-р. Семюель Ендрю Гарді — кримінолог у сфері культурних цінностей, який зосереджується на фінансуванні й стимулюванні політичного насильства за допомогою культурних об'єктів, а також охоплює інші сфери кшталту політичного насильства проти культурних цінностей, пропаганди щодо культурної спадщини, організованої злочинності й соціальної організації злочинності в Інтернеті. Він займався дослідженнями, консультуванням, викладанням і тренінгами зі злочинності, охорони правопорядку й пропаганди на тему злочинності. Серед його останніх праць можна відзначити "Russia was 'doomed to expand [its] aggression' against Ukraine: Cultural property criminals' responses to the invasion and occupation of the Donbas since 20th February 2014" у співавторстві із Сергієм Теліженком, опубліковану в *Historic Environment: Policy and Practice* (2023). Гарді був асоційованим дослідником проєкту DECOPE і працював як у NIKU, так і в Університеті ім. короля Хуана Карлоса.

СТИСЛИЙ ОГЛЯД

Цей звіт містить огляд ключових транснаціональних мереж, тенденцій і викликів у сфері захисту культурної спадщини в Україні між початком повномасштабного вторгнення Росії у 2022 році й лютим 2025 року. Підходи до захисту спадщини в умовах війни значно розвинулися за останні 20 років, так само як і коло залучених суб'єктів, що розширилося за межі державного управління й державних органів до різноманітних МНУО й НУО. Однак, складні мережі й політекономія, задіяні в цьому багатолюдному ландшафті, недостатньо вивчені. Дедалі більше визнають, що реагування на надзвичайні ситуації в культурі перетинається з гуманітарним реагуванням, але те, як це відбувається *на практиці*, рідко досліджують. Без такого розуміння буде важко реалізувати заклики до кращої координації та узгодженості, а також інтеграції заходів у сфері спадщини з гуманітарними заходами.

Саме тому наше дослідження прагне поглибити знання про те, як догляд за культурною спадщиною під час війни мобілізується завдяки підтримці й розбудові спроможностей, а також завдяки нормативно-правовій базі, включно із підтримкою цивільних і реагуванням на надзвичайні ситуації. Ґрунтуючись на широкому якісному соціологічному дослідженні по всій Європі, звіт визначає ресурси, аргументацію та учасників процесу, а також фінансовий, політичний і практичний контексти їхньої діяльності. Ми розкриваємо задіяні мережі, ланцюги постачання й організаційні альянси як всередині України, так і серед її союзників, показуючи, хто провадить які дії, і які це має наслідки. Ми також визначаємо фактори, що сприяють або перешкоджають наданню допомоги на практиці, зокрема обмеження, що з ними можуть зіткнутися місцеві фахівці, намагаючись вплинути на розподіл міжнародної підтримки.

Результати дають нове розуміння співпраці й взаємодії на різних етапах війни й показують, як на практиці перетинаються реагування на надзвичайні ситуації, пов'язані з культурною спадщиною, гуманітарна допомога й підтримка соціальної згуртованості та стійкості. Аналіз догляду за культурною спадщиною в цьому ширшому, наскрізному контексті трансформує розуміння як соціальної ролі культурної спадщини під час війни, так і справжніх масштабів залучених мереж і ресурсів. Український приклад також переконливо ілюструє актуальність постійної роботи зі спадщиною та пам'яттю на етапі, що передує відновленню, і важливі ширші наслідками цієї роботи для політик і практик.

Основна мета полягає у створенні більш ефективної та скоординованої підтримки проєктів і заходів, пов'язаних із доглядом за українською спадщиною, а також

професіоналів, активістів і громадськості, які беруть у них участь. З цією метою ми представляємо тут основні висновки й рекомендації, тоді як детальніші висновки й рекомендації пропонуються на початку розділів 3, 4 і 5.

Основні висновки

1. На момент повномасштабного російського вторгнення планування й підготовка до захисту спадщини на державному рівні в Україні все ще були мінімальними. Протоколи дій у надзвичайних ситуаціях не були юридично й бюрократично адаптовані до катастрофічних умов. Фахівці зі спадщини шукали альтернативні шляхи підтримки для подолання наслідків розриву комунікаційних, логістичних і ресурсних ланцюгів, що призвело до створення неформальних мереж і безлічі нових громадських ініціатив.

2. Громадські ініціативи, муніципальні суб'єкти й працівниці місцевих інституцій спадщини реагували на надзвичайні ситуації швидше, ніж центральна влада чи міжнародні організації. Гібридні «ініціативи-кентаври», що поєднують гнучкі організаційні структури (наприклад, НУО) з досвідом державного сектору, виявилися найкраще пристосованими для заповнення прогалин у державній спроможності, розуміння потреб різного масштабу в різних географічних регіонах, а також для посередництва між стейкхолдерами.

3. В умовах воєнної економіки в Україні відбулася швидка інтернаціоналізація процесів, і саме приплив іноземного фінансування значною мірою підтримав функціонування сектору спадщини. Добре розгалужена мережа організацій, здатних швидко отримувати й управляти різноманітними портфелями фінансування, включно з пожертвами, мала вирішальне значення для отримання швидкої та гнучкої підтримки на етапі надзвичайної ситуації. Успіх донорів залежав від локального знання специфічних мікромереж сектору й здатності об'єднувати їх у масштабніші ланцюги для спрямування фінансування й інших ресурсів.

4. На заміну надзвичайній ситуації на початку прийшло більш стабільне й передбачуване фінансування й повернення до проєктної економіки. Підтримка стала урізноманітнювалася, коли великі МНУО й іноземні державні органи заходили в або поверталися до країни. Забезпечення ключових ініціатив ресурсами відбувалося через коаліції міжнародних донорів, що призвело до появи вільних партнерств. «Організації-містки», що з'єднують

різні географічні й галузеві рівні сфери підтримки, відіграли ключову роль у координації та ефективності сектору, пришвидшуючи комунікацію та логістичні потоки.

5. З часом дедалі більше використовують міжнародні інструменти й списки об'єктів, що перебувають під загрозою зникнення, для визначення й захисту української культурної спадщини в умовах війни. Багатонаціональні агенції, міжурядові установи й пов'язані з ними МНУО, що становлять міжнародну політико-дипломатичну ланку, також почали розвивати суттєвішу присутність у країні, співпрацюючи з українською центральною владою у цивільній і військовій сферах.

6. Дипломатичні, військові й урядові ініціативи становлять відносно закриту сферу, що її визначає адміністративна бюрократія, обмежені канали комунікації, дипломатичні міркування й політичні пріоритети. Крім того, підтримка від провідних суб'єктів міжнародної політико-дипломатичної ланки й урядів часто зосереджується у великих міських центрах, навколо об'єктів світової спадщини й інших престижних об'єктів культурної спадщини.

7. Догляд за спадщиною переплітається з іншими формами догляду: соціальною та гуманітарною підтримкою через розподіл гуманітарної допомоги, психосоціальною підтримкою через заходи зі вшанування, а також горизонтальною професійною підтримкою через фандрейзинг й інституційну підтримку переміщених колег. Відносна безпека, у тому числі фінансова, працівників сфери спадщини в Україні має вирішальне значення для їхньої здатності продовжувати опікуватися спадщиною. Соціальне й культурне відтворення взаємопов'язані.

8. Установи, що працюють зі спадщиною, пропонують інфраструктуру для волонтерства, розподілу гуманітарної допомоги й ушанування пам'яті загиблих військових. Ця діяльність сприяє встановленню або зміцненню зв'язків між фахівцями зі спадщини й місцевими громадами. Отже, робота зі спадщиною є частиною комплексної роботи з догляду на перетині різних сфер політики, зокрема, пов'язаних із гуманітарною допомогою та культурною діяльністю, орієнтованою на соціальну згуртованість. Тому вона часто опиняється між різними потоками фінансування, що призводить до прогалин у спроможностях.

9. Процвітають проєкти, що зосереджуються на повсякденних неофіційних і/або локальних формах спадщини, включно з новою повсякденною спадщиною війни. Цей бум спричинений тим, що багато хто тепер відчуває актуальність і цінність загроженої спадщини. Однак повсякденна робота зі спадщиною також покладає значний тягар на фахівців зі спадщини й музейних працівниць: емоційну працю, пов'язану з доглядом і підвищенням кваліфікації у нових практиках, з якими вони можуть бути незнайомі.

10. Вже на етапі, що передує відновленню, комплексна робота з догляду, пов'язана як із низовою гуманітарною діяльністю, так і з повсякденною практикою збереження спадщини, сприяє зміцненню стійкості громад і їхньої приналежності до суспільства, що сильно постраждало від збройного насильства й окупації. У цьому контексті *процеси* догляду й відновлення, включно з роботою з ідентичністю й підтримкою після травм, мають не менше значення, ніж матеріальний результат.

Рекомендації

1. Варто розробити спрощені бюрократичні процедури й менш централізовані й вертикальні структури прийняття рішень як частину протоколів дій у надзвичайних ситуаціях, щоби забезпечити швидке реагування у нестабільних умовах. Відповідно, планування на випадок надзвичайних ситуацій має відбуватися на всіх рівнях через розробку локальних заходів реагування, погоджених із центральним урядом.

2. Інструкції та тренінги зі впровадження протоколів дій у надзвичайних ситуаціях мали би рекомендувати мережевий підхід, заохочуючи людей до мапування відповідних галузевих мереж. Для побудови ефективних ланцюгів дистрибуції, що їх можна гнучко мобілізувати в разі порушення комунікації, логістики й ланцюгів постачання, під час мапування слід визначити суб'єктів із високим рівнем мережевих зв'язків. Суб'єкти громадянського суспільства, НУО й МНУО мали би розглядатися як ключові суб'єкти, оскільки вони часто можуть реагувати на ситуацію гнучкіше, ніж організації державного сектору, спрямовуючи й координуючи ресурси.

3. Донори мали би збільшити пряме фінансування «ініціатив-кентаврів» на початку війни, особливо в тих сферах політик, де інститути державного сектору мають вирішальне значення, але потребують швидких дій. Крім того, слід визнавати і підтримувати «організації-містки» для сприяння комунікації та логістичним потокам, допомагаючи досягти кращої координації та ефективності на географічних і галузевих рівнях.

4. Варто сприяти розбудові державних спроможностей через тіснішу комунікацію та співпрацю між суб'єктами громадянського суспільства й державними органами. Водночас треба визнати, що для різних інтервенцій потрібна різна інтенсивність центрального нагляду, різні масштаби й гнучкість, і відповідно до цього передбачити їх.

5. Слід застосовувати ширший, цілісний підхід до реагування на спадщину воєнного часу та її фінансування, охоплюючи повсякденні практики спадщини, зосереджуючись на «звичайних» речах й історіях, які можуть відігравати важливу роль у створенні (відновленні) соціальних і матеріальних зв'язків під час потрясінь і переміщень, спричинених війною.

6. Варто визнати важливість установ, пов'язаних зі спадщиною, для мобілізації громадянського суспільства й надання гуманітарної допомоги. Треба високо пріоритезувати їхнє подальше функціонування, що сприятиме соціальному відновленню, сконцентрованому на спадщині, вже на етапі, що передує відновленню, навіть якщо задіяні об'єкти не високо оцінюються як об'єкти спадщини.

7. Слід оцінювати й забезпечувати навчальні потреби, пов'язані з новими аспектами роботи зі спадщиною під час війни, щоби забезпечити належні практики щодо вразливих суб'єктів і спробувати вирішити загальні проблеми психічного здоров'я, пов'язані з війною, як для фахівців зі спадщини, так і для спільнот.

8. Варто посилити комунікацію між суміжними сферами політики й фінансування — екстреним фінансуванням у рамках ЗКС, фінансуванням мистецтва й гуманітарною діяльністю — щоби допомогти розробити цілісніші фінансові ініціативи, що сприятимуть як комплексній роботі з догляду, так і повсякденним проектам у сфері спадщини.

1.1 МАСШТАБ, АМБІЦІЇ ТА КОНТЕКСТ

У цьому звіті представлено огляд ключових транснаціональних мереж, тенденцій, викликів і розвитку подій у сфері охорони культурної спадщини в Україні після російського вторгнення в країну. **Ми ставимо питання, як мобілізується охорона культурної спадщини й залучених у цей процес людей, з якими викликами стикаються місцеві, національні й міжнародні заходи реагування, який вплив і наслідки вони мають? Ми аналізуємо, як держави, міжурядові організації, організації громадянського суспільства й професійні асоціації мобілізувалися і розподілили завдання й ресурси.** Війна між Росією та Україною чітко окреслила основні виклики, пов'язані зі спадщиною, суспільством й етикою в зонах збройного конфлікту в самому центрі Європи. Тому ми зосередили увагу на європейському реагуванні, але ключові неєвропейські актори, які беруть участь у ланцюгах постачання за участю європейських партнерів, також включені в дослідження.

Ми свідомо використовуємо широке визначення культурної спадщини. Воно охоплює всі ресурси, успадковані з минулого, що їх люди вважають віддзеркаленням і вираженням своїх цінностей, вірувань, знань і традицій, що постійно трансформуються. Воно включає всі аспекти фізичного виміру, а також нематеріальні традиції, цінності й асоціації, що виникають через взаємодію людей і місць у часі (Рамкова конвенція Ради Європи про значення культурної спадщини для суспільства (Фароська конвенція), 2005 р.). Відповідно, ми виходимо за межі офіційного визначення спадщини й включаємо різноманітні форми “повсякденної спадщини”, що визначається як звичайні, повсякденні й/або буденні практики, що асоціюються з архівами, місцинами, колекціями й спільнотами (див. Ireland та ін. 2024).

Отже, наш підхід охоплює категорії спадщини, що їх часто відокремлюють одна від одної: рухому спадщину/колекції, архітектурну спадщину, археологічні пам'ятки, культурні ландшафти й нематеріальну спадщину. Хоча ми визнаємо, що ці категорії підпадають під дію різних правових і керуючих інструментів, політик, норм і професійних практик, у цьому звіті ми спробували простежити загальногалузеві тенденції, що пронизують ці розбіжності. Багато існуючих звітів і керівних принципів зосереджені на захисті й застережних заходах у цих конкретних сферах. Натомість ми зосереджуємо увагу на ініціативах, що виникають на місцях, і на тому, як учасники

нашого дослідження сприймають культурну спадщину як форму культурного капіталу з минулого, що їх активно цінують і про які дбають у сьогоденні. Під час війни ці процеси опиняються під загрозою і порушуються, що надає ще більшої ваги догляду за культурною спадщиною за умов навмисного або супутнього руйнування. Такий догляд перетворюється на єднальний, символічний маркер виживання та згуртованості (див. внесок до González Zarandona та ін. 2023).

Отже, наш підхід об'єднує категорії спадщини, що їх часто відокремлюють одна від одної: рухому спадщину/колекції, нерухому спадщину, археологічні об'єкти, культурні ландшафти й нематеріальну спадщину. Багато наявних політичних документів, нормативних текстів і практичних настанов зосереджені на захисті й застережних заходах у цих конкретних сферах (див. Генеральний директорат Європейської Комісії з питань освіти, молоді, спорту та культури 2024: Додаток 1 до переліку). Хоча ми визнаємо, що ці категорії підпадають під дію різних правових і керівних документів, політик, норм і професійних практик, у цьому звіті ми спробували простежити загальногалузеві тенденції, що пронизують ці розбіжності.

Проблеми захисту культурної спадщини в контексті війни Росії в Україні обговорювалися в кількох доповідях і в новій науковій літературі (наприклад, Campfens та ін. 2022; European Commission: Directorate-General for Education, Youth, Sport and Culture 2024; Koscieljew 2023; Merai 2022; Powderly and Strecker 2023; Vonnák 2023; Yanov 2024). Багато хто вказував на множинність акторів на місцях і відносну відсутність координації між ними. Однак **складні мережі й політична економія, пов'язані із цим багатолюдним ландшафтом, недостатньо вивчені**. Зокрема, нам потрібно краще зрозуміти зв'язки між різними рівнями (від дипломатичних каналів до низових ініціатив), а також поділ праці між підгалузями, такими як моніторинг збитків і фінансування стійкості громад. Дедалі більше визнають, що **реагування на надзвичайні ситуації у сфері культури перетинається з гуманітарною допомогою, але те, як це відбувається на практиці, досліджується нечасто**. Без такого розуміння буде складно реалізувати заклики до більшої координації та узгодженості (Campfens та ін. 2022: 11), а також інтеграцію заходів у сфері спадщини з гуманітарною допомогою.

Ми поставили собі за мету розглянути ці проблеми за допомогою мережевого аналізу багатьох суб'єктів, ланцюгів постачання, організаційних альянсів, залучених до мобілізації догляду за культурною спадщиною як всередині України, так і серед союзників України. Ми також визначаємо залучені ресурси й підстави для догляду, фінансовий, політичний і практичний контекст їхньої діяльності. **Результати допомагають заповнити прогалини в нашому розумінні співпраці та взаємодії, а також того, як на практиці перетинаються реагування на надзвичайні ситуації, пов'язані з культурною спадщиною, підтримка соціальної згуртованості та стійкості й гуманітарна допомога**. Під гуманітарною допомогою ми розуміємо як гуманітарну індустрію, що складається з гуманітарних організацій ООН та урядових установ, що працюють над забезпеченням потреб постраждалого від

війни та переміщеного населення (див. Weiss 2013), так і низові, громадські зусилля з надання допомоги (Fechter and Schwittay 2020). Аналіз догляду за культурною спадщиною в цьому ширшому, наскрізному контексті дозволяє отримати повніше уявлення як про соціальну роль культурної спадщини у воєнний час, так і про реальні обсяги мобілізованих ресурсів.

Цей звіт надає огляд результатів дослідження від початкового періоду надзвичайної ситуації, переходить до консолідації організацій, мереж і коаліцій у середньостроковій і довгостроковій перспективах, і завершується оглядом перетину роботи зі спадщиною і ширшої соціокультурної роботи з догляду. На початку кожного розділу ми **висвітлюємо ключові висновки й надаємо рекомендації**, а для ілюстрації результатів наводяться короткі тематичні дослідження (у вставках). **Основна мета полягає у створенні більш ефективної та скоординованої підтримки проєктів і заходів, пов'язаних із збереженням української спадщини, а також фахівців, активістів і громадськості, які беруть у них участь.**

1.2 ПІДХІД

Багато досліджень, присвячених застережним заходам і захисту культурної спадщини під час війни, структуровані відповідно до конкретних правових сфер, типів спадщини або організаційних суб'єктів. На відміну від них, наш підхід поєднує **аналіз мереж і потоків ресурсів із широким фокусом на догляді за культурною спадщиною**. Це сприяє цілісному аналізу структурних викликів, проблем і рішень, які часто виходять за межі конкретних сфер. У розмаїтій, швидкозмінній галузі це також **допомагає висвітлити відносини між ключовими суб'єктами, які об'єднуються довкола конкретних ініціатив і шукають фінансування від різних донорів у динамічному фінансовому середовищі**. Це означає, що ми можемо підсвітити нові коаліції донорів, що дають змогу ініціативам діяти поза межами конкретних проєктних логік.

1.2.1 Догляд

Ми зосереджуємося **на широкій концепції догляду**, яка виходить за межі управління, захисту, збереження й застережних заходів, поширюючись на інші види людських відносин і обов'язків щодо спадщини (див. Woodhead 2023: 36). **Наше дослідження охоплює широкий спектр практик і методів**, до яких можна віднести моніторинг, запобігання, евакуацію, пом'якшення наслідків, документування й дискусивну роботу, пов'язану зі спадщиною, **а також фіксування нової спадщини й пам'яті про війну, що триває**.

Ми прагнемо усвідомити, як саме догляд за культурною спадщиною під час війни стає одним зі способів, за допомогою яких люди намагаються «підтримувати, збе-

рігати й лагодити наш світ» (Tronto 1993: 103). Це означає, що нас цікавлять **«інфраструктури догляду», особливо їх матеріальні аспекти**, такі як фінансування мереж, фізичні ресурси, практична логістика і тренінги. Ми також зацікавлені у спостереженні за складними мережами залучених суб'єктів. Догляд дозволяє нам аналізувати спадщину не лише як об'єкт турботи й моральних настанов (за Jones and Yarrow 2022), а **і як активний компонент у пошуку, збереженні й відновленні ідентичностей і підтримці соціальної згуртованості** (за Puig de la Bellacasa 2017; Tronto 1993). Іншими словами, **ми розглядаємо зв'язок між спадщиною і громадами як взаємовизначальний**.

1.2.2 Фокус на мережах

Наші дослідження **зосереджені на мережах різних масштабів, географічних регіонів і секторів**. Проблемно-орієнтований аналіз дозволив розробити рекомендації щодо ключових викликів, таких як моніторинг пошкоджень або евакуація колекцій. Однак такий підхід рідко звертає увагу на те, як ці виклики можуть виглядати з точки зору роботи з різними бюрократичними системами й організаційними нормами, що лежать в основі будь-якого реагування у воєнний час. **Відстеження мереж від низових ініціатив та ініціатив громадянського суспільства до міжнародних неурядових, міжурядових і державних організацій має такі переваги:**

- Ми можемо бачити, **як і хто надає допомогу, і як це оформлено** (захист спадщини, порятунк, реконструкція та/або ширші гуманітарні цілі).
- Ми можемо **виявити зв'язки між, здавалося би, розрізненими суб'єктами й проєктами**, включаючи гібридні коаліції, які часто мають вирішальне значення для розбудови спроможностей.
- Ми можемо **простежити потоки ресурсів** різного роду від проєктів джерел до реципієнтів, навіть якщо вони проходять через посередників.
- Можна визначити **бар'єри й вузькі місця** в ресурсах і комунікації.
- Ми можемо **підсвітити організаційну адаптацію, навчання й масштабування**.
- Практичні **перетини між суміжними сферами політик стають видимими**, що може перетворитися на цілісніші й міжгалузеві рекомендації щодо політик.

1.3. МЕТОДИ, ДЖЕРЕЛА ДАНИХ ТА ОБМЕЖЕННЯ

1.3.1 Методи і джерела даних

Звіт ґрунтується на низці **якісних методів** і джерел.

Ми об'єднали:

- **напівструктуровані інтерв'ю**
- **включене спостереження**
- **дискусії у фокус-групах**
- **аналіз ЗМІ й**
- **кабінетні дослідження.**

Збір даних відбувався з березня 2023 року по грудень 2024 року. Загалом було проведено 60 особистих та **онлайн-інтерв'ю** з фахівцями зі спадщини з різних установ в **Україні, Австрії, Естонії, Німеччині, Угорщині, Латвії, Норвегії, Польщі й Великобританії**.

У кожній країні ми звернулися до національних комісій зі спадщини, співробітників національних відділень парасолькових організацій, таких як Міжнародна рада музеїв (МРМ), ЮНЕСКО й «Блакитний щит» (The Blue Shield). Ми розмовляли з людьми, які працюють у великих музеях і дослідницьких установах, зверталися до органів місцевого самоврядування й місцевих культурних центрів, відвідували їхні програми й навчальні заходи. Ми також склали карту відповідних неурядових організацій і низових ініціатив, що підтримують сектор української спадщини, і провели інтерв'ю з переміщеними українськими фахівцями у сфері спадщини. Онлайн-інтерв'ю проводилися тоді, коли особисте інтерв'ю було неможливим, у тому числі з українськими фахівцями зі спадщини та установами, розташованими в США.

Всі **інтерв'ю** були **напівструктуровані**. Іноді ми проводили повторні інтерв'ю, коли підозрювали, що з плином часу погляди респондента могли суттєво змінитися, або коли знаходили несподівані сфери, що їх варто було би дослідити глибше. Зазвичай ми записували інтерв'ю віч-на-віч, але іноді проводили їх у напівструктурованому форматі з невеликою групою співробітників тієї самої організації.

Етнографічні дослідження включали відвідування заходів, зокрема виставок, участь у професійних зустрічах і конференціях, а також відвідування екскурсій та інших програм, розроблених для спільнот біженців. **Польова робота у різних європейських країнах зайняла близько 5 місяців** з невеликими перервами. Протягом усього періоду збору даних **ми проводили онлайн-етнографію, відвідуючи такі онлайн-заходи, як конференції, презентації та навчальні курси**, а також проаналізували записи кількох заходів, на яких ми не були присутні наживо.

Незалежне етнографічне дослідження Воннак, що його ми використали додатко-

во до її дослідження DECOPE, також відіграло важливу роль в отриманні результатів дослідження. Це **25 особистих інтерв'ю та близько 4 місяців польових досліджень в Україні**.

У лютому 2024 року ми провели **воркшоп у Любліні (Польща) за участі 12 українських фахівців зі спадщини**, які переважно працюють у невеликих організаціях і населених пунктах на півдні та сході України. Під час триденного заходу ми провели дебати й дискусії, а через інтерактивні семінари дослідили їхній досвід роботи під час війни й із повсякденною спадщиною різних видів, як її уявляли учасники. **У цей захід було впроваджено практику циклічних досліджень, яка передбачала збір й урахування відгуків учасників на отримані результати**.

Ми провели **кабінетне дослідження**, аналізуючи звіти про діяльність, прес-релізи, повідомлення ключових стейкхолдерів у соціальних мережах, переглянули навчальні матеріали в Інтернеті, записи онлайн-конференцій українською та англійською мовами. Окрім цього, ми дослідили опубліковані звіти й наукову літературу.

Зрештою, **асоційовані партнери DECOPE в Україні** (Музейний кризовий центр (МКЦ) і Центр міської історії), Норвегії (Riksvantikvaren) та Великій Британії (Historic Environment Scotland) відіграли активну роль у розробці й реалізації дослідження, відвідуючи наші проєктні семінари й коментуючи поточний стан роботи. Вони поділилися інформацією про ключові мережі, тенденції та виклики, надали рекомендації щодо учасників і джерел, а також прокоментували наші висновки. Ми також створили **Референтну групу проєкту**, до якої увійшли представники різних сфер музейної справи й спадщини, які давали поради й обговорювали висновки, описані в цьому звіті та його загальних рекомендацій.

1.3.2 Сильні сторони й обмеження

Хоча тут пропонується огляд європейських заходів реагування, представлені тематичні дослідження є результатом більш сконцентрованої роботи **в конкретному колі країн**.

Ми фокусувалися на **Польщі**, адже це сусідня країна і велика регіональна держава, яка продемонструвала сильну й однотайну підтримку України. **Австрія та Угорщина** дають уявлення про більш амбівалентну регіональну реакцію. **Естонія та Латвія** дають уявлення про місцеві реакції, де відчуття геополітичної загрози є гострим, але не підкріпленим такими ресурсними можливостями, як у великих європейських економік. **Німеччина** була обрана як найбільша економіка і найбільший постачальник допомоги в ЄС. Нарешті, **Норвегія і Великобританія** були включені як ключові європейські гравці за межами ЄС, але з різними структурними й політичними відносинами з ним.

Отже, результати ґрунтуються на диференційованому географічному охопленні. Вони описують розвиток подій на континенті, але не є вичерпними. Надаючи

цілісну картину, що пов'язує точку зору громадськості з основними транснаціональними гравцями, ми зосередилися на мережах, що спрямовували різні форми допомоги. Утім, **ми не оцінювали фінансову вартість відстежуваної підтримки.**

Що стосується **отримання й розподілу допомоги у сфері спадщини в Україні, ми шукали окремих осіб та ініціативи в кожному регіоні, зосереджуючись на менш престижних інституціях і формах спадщини.** Як і наші ширші висновки по Європі, результати показують **чіткі тенденції та постійні виклики по всій країні,** але вони не є вичерпними через виснаження від війни й деякі операції/заходи/пріоритети, що їх держава відкладає з міркувань національної безпеки. **Ми не проводили дослідження, що стосувалося би подій на окупованих територіях.**

Зрештою, **через труднощі з доступом до дипломатичних каналів і конфіденційний характер розмов із військовослужбовцями,** залученими до захисту культурних цінностей, національними міністерствами або міжнародними суб'єктами, такими як ЮНЕСКО, **ми переважно обмежили наш аналіз публічно доступною інформацією, яку розкривають ці суб'єкти.** Ми також проаналізували враження про вплив і обмеження роботи державних і міжурядових установ на основі інтерв'ю з представниками ширшого сектору спадщини, але без спроб вичерпної реконструкції їхньої діяльності.

СЕКТОР СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ: КОРОТКИЙ ОГЛЯД, КЛЮЧОВІ ВИКЛИКИ

2

В Україні зареєстровано близько 140 тисяч пам'яток та об'єктів нерухомої культурної спадщини. Вони поділяються на вісім категорій: майже половина — археологічні пам'ятки, близько 37% — історичні пам'ятки, близько 11% — пам'ятки архітектури й містобудування, близько 2% — пам'ятки монументального мистецтва і менше 0,1% — зареєстровані пам'ятки науки і техніки, ландшафтної архітектури і ландшафту (Рада Європи, 2014).

Державна інфраструктура організована за вертикальною схемою, у якій перетинаються галузева й територіальна логіки. Розгалужена й складна бюрократія, централізований контроль у поєднанні з частими змінами персоналу в центральних державних установах, обмежена автономія виконавчої влади на місцевому рівні й довготривале недофінансування були ключовими викликами для сектору спадщини в Україні протягом останнього десятиліття.

Усі ці проблеми посилюються війною, що досі триває. Вони ще більше загострюються через подальше скорочення фінансування й **небезпечні умови праці**, особливо в районах, що сильно постраждали від бойових дій та обстрілів. **Обмеженість контактів із міжнародними партнерами по всьому ЄС, недостатній рівень володіння іноземними мовами серед персоналу** за межами великих міських центрів є перешкодою для здатності сектору освоювати допомогу, що надходить.

2.1 ЗАКОНОДАВСТВО ПРО СПАДЩИНУ Й МІЖНАРОДНІ КОНВЕНЦІЇ

Україна і Росія підписали декілька міжнародних конвенцій і протоколів, що мають вплив на культурну спадщину в контексті збройного конфлікту. Ці питання детально обговорюються у звіті 2023 року *«Захист культурної спадщини від збройних конфліктів в Україні та за її межами»* авторства Кампфенс та ін. Тут ми лише наводимо їхній підсумок.

Відповідно до Конституції України «Культурна спадщина охороняється законом. Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних

цінностей народу, які знаходяться за її межами.» (Стаття 54).¹ Загальні положення щодо охорони культурної спадщини встановлюються Законом України «Про охорону культурної спадщини», прийнятим у 2000 році.

Мандат держави та її відповідальність за визначення об'єктів культурної спадщини, управління ними та їхній захист розповсюджуються на період збройного конфлікту. Однак проблеми доступу в умовах окупації чи наземної війни, а також фінансові виклики в умовах воєнної економіки суттєво вплинули на здатність держави виконувати ці зобов'язання з лютого 2022 року.

Що стосується міжнародного гуманітарного права (МГП),² **і Україна, і Росія є учасниками Женевської конвенції 1949 року.** Принципи МГП, що застосовуються для захисту певних форм культурної спадщини, включають принципи розрізнення, пропорційності й запобіжних заходів під час нападів. Стаття 53 Додаткового протоколу I 1977 року визначає, що забороняється «вчиняти будь-які ворожі дії, спрямовані проти історичних пам'яток, творів мистецтва або місць поклоніння, які становлять культурну або духовну спадщину народів».³

Крім того, **обидві країни підписали Гаазьку конвенцію про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року (ГК54),** що стосується будь-якого «рухомого чи нерухомого майна», що, на думку держави-учасниці, має «велике значення для культурної спадщини кожного народу».⁴ Музеї, бібліотеки або архіви, призначені для збереження таких цінностей, а також спеціальні притулки для укриття культурних об'єктів у надзвичайних ситуаціях, також перебувають під захистом відповідно до статті ГК54. Крім того, **держави-учасниці визначатимуть пріоритети й перелік культурних цінностей відповідно до свого національного законодавства.**

Нормою міжнародного звичаєвого права є те, що культурні цінності не повинні піддаватися пошкодженню або знищенню під час збройного конфлікту, чи то через навмисні напади, чи то через використання їх у військових цілях, за винятком випадків, коли може бути доведена нагальна військова необхідність (Campfens та ін. 2023: 32-33). **Другий протокол до Гаазької конвенції (1999), ратифікований Україною (2020), але не Росією,** встановив додатковий рівень захисту культурних цінностей у Міжнародному списку культурних цінностей, що перебувають під посиленням захистом. Коли йдеться про цінності із цього списку, не можна посилатися на нагальну військову необхідність.

¹ Конституція України. <https://rm.coe.int/constitution-of-ukraine/168071f58b#:~:text=Article%2054&text=Cultural%20heritage%20is%20protected%20by,are%20located%20beyond%20its%20borders.>

² Також часто згадується як право збройних конфліктів або LOAC.

³ Міжнародний комітет Червоного Хреста, Бази даних з міжнародного гуманітарного права, Стаття 53 Додаткового протоколу I. Доступно за посиланням: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/api-1977/article-53>

⁴ Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту з положеннями, що стосуються виконання Конвенції (1954) ²⁴⁹ UNTS ²⁴⁰. Доступно за посиланням: <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/convention-protection-cultural-property-event-armed-conflict-regulations-execution-convention>

Держави-учасниці НС54 також повинні вжити заходів для запобігання мародерству й незаконному обігу рухомих культурних цінностей. Це також закріплено в **Конвенції ЮНЕСКО 1970 року про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності**, що її Україна і Росія ратифікували в 1988 році. Другий протокол також забороняє незаконну торгівлю культурними цінностями під час збройного конфлікту, включно з передачею права власності на окупованих територіях, а також зміну культурних цінностей, що приховувала або змінювала би наукові докази.

Кампфенс та ін. (2023: 42) зазначають, що «міжнародно-правова база, спеціально розроблена для захисту культурної спадщини в умовах збройного конфлікту, досі зосереджувалася на її матеріальних проявах». Однак **нематеріальні прояви культурної спадщини захищені міжнародним правом прав людини**, а нормативно-правова база, що застосовується до матеріальних форм культурної спадщини, також захищає нематеріальну спадщину, пов'язану з матеріальними культурними цінностями. Крім того, **Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини (Конвенція ЮНЕСКО 2003 року)**, що до неї приєдналася Україна, у 2019 році розробила оперативні настанови з охорони нематеріальної культурної спадщини в надзвичайних ситуаціях у тому числі під час конфліктів. Ці настанови відводять першочергову роль громадам, які практикують і зберігають нематеріальну спадщину, при цьому визнаючи відповідальність держав-учасниць⁵.

Доступ до культурної спадщини є правом людини відповідно до Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права 1976 року, що його підписали і Росія, і Україна. Напади на культурну спадщину можуть розглядатися як **воєнні злочини** або використовуватися для доведення намірів геноциду, а також **переслідуватися в Міжнародному кримінальному суді**.

Урешті, **обидві країни підписали Європейську конвенцію про охорону археологічної спадщини**, що передбачає міждержавне співробітництво, включно з обміном інформацією про незаконну торгівлю, але не стосується питань власності на елементи археологічної спадщини.

2.2. СЕКТОР СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ: КЛЮЧОВІ ВИКЛИКИ

Сектор культурної спадщини в Україні характеризується **централізованими, вертикально організованими інституційними структурами, що дотримуються як галузевої, так і географічної логіки**. Це спадок командно-адміністративної економіки радянських часів. Хоча за останнє десятиліття ці структури зазнали численних

⁵ ЮНЕСКО (2019) Оперативні принципи та методи охорони нематеріальної культурної спадщини в надзвичайних ситуаціях. Доступно за посиланням:

<https://ich.unesco.org/en/operational-principles-and-modalities-in-emergencies-01143>

реформ, у них зберігається **розгалужений централізований бюрократичний апарат, прийняття рішень на найвищому рівні й відносний брак виконавчої влади на нижчих щаблях.**

2.2.1 Вертикальна організація

Міністерство культури та стратегічних комунікацій (МКСК) є головним органом виконавчої влади у сфері культури й мистецтв в Україні. У його складі **Департамент захисту та збереження культурної спадщини (ДЗЗКС)** відповідає за формування й упровадження політик щодо спадщини.

ДЗЗКС

- **формує та впроваджує політики** захисту культурної спадщини, в тому числі нематеріальної,
- **координує** діяльність заповідників і музеїв,
- **відстежує** експорт й імпорт культурних цінностей,
- **керує** документацією зі спадщини,
- **визначає** культурне значення визначених об'єктів спадщини,
- **веде** Державний реєстр нерухомих пам'яток,
- та **управляє** роботою державних підприємств у секторі.

Міністерство **контролює роботу департаментів культури обласних державних адміністрацій**, які, у свою чергу, відповідають за свої районні й місцеві відділи. Ці департаменти культури керують закладами культури й захисту спадщини на підвідомчій території. У цій **розгалуженій системі місцевих, районних й обласних адміністрацій** міністерство теоретично має наглядати за всім сектором: воно запитує інформацію, надсилає накази, здійснює процедурний нагляд. Однак **ця центральна роль не підкріплена відповідною інфраструктурою, ресурсами чи персоналом.**

З 1991 року відповідальне за культуру міністерство **неодноразово реструктурувалося**: з 2005 по 2010 рік культура, а отже, і спадщина, керувалася спільно з туризмом; з 2020 по вересень 2024 року вона була інтегрована в Міністерство культури та інформаційної політики. З вересня 2024 року воно працює під назвою Міністерство культури та стратегічних комунікацій.

Нестача кадрів, часті реструктуризації, пов'язані з реорганізацією роботи, і хронічна нестача фінансування є одними з найчастіше згадуваних довгострокових викликів. На початку повномасштабного вторгнення Олександр Ткаченко обіймав посаду міністра культури. У липні 2023 року його замінив Ростислав Карандєєв, після відставки якого у вересні 2024 року на цю посаду було призначено Миколу То-

чицького. У цей період також відбулося кілька інших змін серед вищого керівництва міністерства.

Інтерв'ю з колишніми співробітниками міністерства й численними зовнішніми фахівцями з питань спадщини в українських установах, пов'язаних зі спадщиною, одно-стайно свідчать про те, що МКСК **не має ефективної цифрової системи управління інформацією**. Інформація, що її отримує центральний орган влади, хоч і велика за обсягом, та недостатньо стандартизована.⁶ Внутрішні архіви є непослідовними й не відповідають сучасним вимогам, і лише частина старих документів була оцифрована. Як уже зазначалося в попередніх оцінках сектору (див., наприклад, Norris and Lankeleine 2015), співробітникам складно знайти адекватні дані для своєї роботи.

Проблеми з керуванням даними й вертикальною, жорсткою організацією комунікації в поєднанні з низькими витратами на глибокі дослідження призводять до **суттєвого браку стратегічного планування і навіть звичайного контролю за сектором у міністерстві**. Протягом останніх десятиліть здійснювалися спроби реформування (див. 2.2.3), але **серед українських фахівців у сфері культурної спадщини, включно з нинішніми або колишніми державними службовцями, існує консенсус щодо необхідності комплексної реформи, включно з подальшою децентралізацією та спрощенням процедур**.

Сукупний вплив структурних (інфраструктурних, а також правових і процедурних) недоліків, частих змін у кадровому складі й спрямованості політик, а також відносна відсутність лобістських можливостей призвели до того, що кілька спроб внутрішніх реформ було зупинено в період між Революцією гідності 2013-2014 років і російським вторгненням у 2022 році. **В умовах величезного фінансового, матеріально-технічного й безпекового тиску російсько-української війни, що триває, ці вразливості ще більше загострюються.**

Робоче навантаження й обов'язки співробітників міністерства значно зросли від початку російського вторгнення, тоді як чисельність персоналу залишилася незмінною, а ресурси скоротилися. Поза межами МКСК це призвело до скорочення зарплат у більшості працівників сфери культури й спадщини, які перебувають на державній службі, починаючи з 2023 року. Хоча були спроби це компенсувати (див. Розділ 3-5), такі ініціативи залишаються невеликими, ізольованими втручаннями. Отже, **довгострокова сталість роботи у сфері спадщини в державному секторі залишається викликом**, додатково до основних викликів, описаних вище.

⁶ Проблеми в керуванні даними, одночасний надлишок інформації та ускладнений доступ до неї, а також труднощі з оновленням основних інфраструктур даних є типовими викликами для великих державних організацій, хоча масштаби цих проблем різняться. У випадку України основними причинами гостроти цієї проблеми є як значні зміни, пов'язані зі здобуттям країною незалежності, так і недостатнє фінансування, що призвело до того, що цифрова трансформація була лише частковою і досить рудиментарною. Порівняльні тематичні дослідження див. у Jones and Yarrow 2022: 117-142.

2.2.2 Десятиліття спроб провести реформи: децентралізація, децентралізоване фінансування культури й інтернаціоналізація сектору

Після 1991 року фінансування культури в Україні різко скоротилося, і в секторі не відбулося жодної суттєвої інституційної чи правової реструктуризації. Оскільки інфраструктура погіршувалася, а державні заклади культури закривалися, особливо в менших і віддалених громадах, у цей початковий період не було створено жодного значного альтернативного механізму фінансування. Приватне фінансування або інвестиції було складно знайти, а іноземне фінансування надходило невеликими сумами.

Українська культурна політика суттєво змінилася після Революції гідності 2014 року, цілеспрямовано докладалися зусилля для подолання розриву між державою та незалежною культурною сценою.

Політика децентралізації певною мірою зменшила повноваження центральної влади, надавши новоствореним місцевим громадам більшу фінансову автономію. Відбувся поштовх до нових моделей фінансування, що призвело, зокрема, до створення таких державних установ, як «Український культурний фонд» і «Український інститут», що почали розподіляти фінансування культури на конкурсній основі. Однак новостворені інституції залишалися вразливими до політичного тиску як за Порошенка, так і за Зеленського, а довгострокова інституційна й фінансова сталість реформ не була забезпечена (Pesenti 2020:21). Правова, фінансова й податкова системи не були гармонізовані для підтримки їхньої роботи, а фінансова нестабільність залишалася значною проблемою для всього сектору.

Іноземне фінансування культури, включно зі спадщиною, значно зросло з початком війни на Донбасі, причому присутні інституції, такі як Британська Рада, Гете-Інститут чи Польський інститут, значно збільшили своє річне фінансування, а також з'явилися нові організації кшталту GIZ. Фінансування з боку ЄС зросло зі включенням України до політики «Східного партнерства» у 2011 році, а після підписання Угоди про асоціацію у 2014 році культура стала частиною двосторонньої угоди. Спільний вплив цих ініціатив збільшився завдяки стратегічній співпраці як у розробці, так і в реалізації програм. Розширення відбулося в умовах, коли питання спадщини посіло центральне місце в політичному порядку денному ЄС.⁷

Таке міжсекторальне збільшення іноземного фінансування й нові програми, запропоновані державними установами, призвели до значного зростання незалежної культурної сцени, а також до посиленої присутності проєктних політик і моделей управління, що широко використовуються в європейських культурних установах.

⁷ Європарламент оголосив 2018 рік Роком культурної спадщини (див.: Рішення (ЄС) 2017/864 Європейського Парламенту та Ради від 17 травня 2017 року про Європейський рік культурної спадщини 2018).

Однак у проміжні роки між Майданом і російським вторгненням 2022 року реформи здійснювалися в амбівалентному політичному контексті. З одного боку, спостерігався **поштовх до децентралізації фінансування й до бачення культури як демократично орієнтованої, прогресивної суспільної сили**; з іншого боку, було **прагнення представити культуру як частину інфраструктури національної безпеки, значною мірою у відповідь на гібридну війну Росії та війну на Донбасі, що триває досі** (Olzacka 2024). Ця напруженість часто призводила до атмосфери культурних війн, а отже, до фрагментації професійної спільноти. Довіра до центральної влади залишалася обмеженою, особливо в провінції.

Розширення мережі громадських організацій і низових ініціатив, що займаються питаннями спадщини й культури, мало вирішальне значення під час вторгнення 2022 року, оскільки вони стали ключовими розпорядниками й посередниками у фінансуванні, а також новаторами у співпраці з державними установами, що дозволило продовження їх роботи в умовах воєнної економіки. Проте переважна більшість українських державних установ, віддалених від великих міських центрів, мала незначний досвід проєктної роботи й пошуку ґрантів як за кордоном, так і від місцевих ґрантових організацій. Мовні навички, досвід управління проєктами й дотримання нормативних вимог, а також знання ґрантової економіки залишалися проблемою для багатьох із них.

2.3 Готовність до надзвичайних ситуацій: Проблеми протоколів і бюрократії

Лютий 2022 року — не перший раз, коли сектор спадщини України зіткнувся з великою надзвичайною ситуацією. Після незаконної анексії Криму Росією та початку збройного конфлікту на Донбасі у 2014 році інституції спадщини в цих регіонах зіткнулися із серйозними викликами при спробах зберегти свої колекції, будівлі й археологічні об'єкти. Цей період **виявив прогалини в готовності країни до надзвичайних ситуацій**, що призвело до ширшого усвідомлення її вразливості серед професійної спільноти, але **спроби реформ були обмежено вдалими** (Vonnák 2023).

2.3.1 Готовність до надзвичайних ситуацій 2014-2022

Стаття 3 ГК54 вимагає від держав-учасниць здійснювати **підготовку до захисту культурних цінностей** від передбачуваних наслідків збройного конфлікту **в мирний час**. Було розроблено низку нормативних протоколів, а також певні керівні принципи й навчальні матеріали, що охоплюють широкий спектр заходів з проактивної підготовки, приклади яких наведені у статті 5 Другого протоколу:

складання переліків, планування надзвичайних заходів із захисту від пожеж і руйнування споруд, підготовку до вивезення рухомих культурних цінностей чи забез-

печення належного захисту цих цінностей на місці, а також призначення компетентних органів, відповідальних за охорону культурних цінностей.⁸

Стаття 7 ГК54, у свою чергу, вимагає від держав-учасниць **виховувати повагу до культурних цінностей у своїх збройних силах у мирний час** і планувати або створювати спеціальний військовий персонал, «метою якого буде забезпечення поваги до культурних цінностей і співпраця з цивільними органами влади, відповідальними за їх охорону».⁹

Ступінь, до якого держави-учасниці просунулися в підготовці до мирного часу, суттєво відрізняється від країни до країни, причому більшість країн далекі від ідеалу. В Україні на **момент повномасштабного вторгнення планування та підготовка до захисту культурної спадщини (ЗКС) на державному рівні все ще були мінімальними**. МКСК не інвестувало в централізовану інформаційну систему для створення переліків або реєстрів культурних цінностей. **Окремі установи не отримали достатньої кількості рекомендацій та підтримки для покращення комунікації з центральною владою** або придбання обладнання для евакуації чи захисту своїх культурних цінностей, якщо їх не можна було перемістити. Оскільки міністерство надає мало виконавчої влади керівникам установ, а фінансова автономія державних інституцій обмежена, багато хто очікував на вказівки від центральної влади.

На початку війни на Донбасі у 2014 році в Міністерстві культури була створена робоча група для оцінки ризиків, з якими зіткнулися регіональні музеї. Її співробітники відвідували установи на підконтрольних уряду територіях, **проводили тренінги щодо дій у надзвичайних ситуаціях, зокрема, про евакуацію**. Однак такі ініціативи лишалися поодинокими спробами. Хоча вони підвищили рівень обізнаності, без логістичної підтримки й більш тривалого діалогу з центральними органами влади ці кроки не змогли сформувати сталу стратегію. **Не було виділено значного додаткового фінансування для підвищення готовності музейного сектору на Донбасі** (Vonnák 2023). Працівники сфери спадщини, які намагалися підвищити готовність своїх установ, зазвичай мусили шукати кошти самостійно.

Розграбування культурних цінностей в Україні розглядалося як культурна «катастрофа» (Гершкович, 2020) ще до повномасштабного вторгнення Росії. У роки після анексії Криму й російського вторгнення на Донбас відбулася певна мобілізація серед зацікавлених державних службовців, фахівців зі спадщини й громадських активістів, які лобювали правові й адміністративні реформи. Їхня діяльність включала публічні кампанії за кращий захист культурної спадщини на окупованих територіях і в зонах збройного конфлікту (Busol 2017; Гершкович 2019). Однак навіть після

⁸ Стаття 5, Другий протокол до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту (1999) 2253 UNTS 212. Доступно за посиланням: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000130696>

⁹ Стаття 7, Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту з положеннями, що стосуються виконання Конвенції (1954) 249 UNTS 240. Доступно за посиланням: <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/convention-protection-cultural-property-event-armed-conflict-regulations-execution-convention>

ратифікації Україною Другого протоколу (1999) до ГК54, **охорона культурних цінностей** не стала політичним пріоритетом. **Відчувалася нестача кадрів, обладнання й підготовки, і в результаті відповідні органи, що займаються питаннями культурної спадщини, правоохоронні органи й органи безпеки не могли суттєво посилити свої заходи реагування.**

Міжнародне співтовариство також виявилось невідповідним і, незважаючи на заклики українського уряду, міжнародні організації, що займаються питаннями культурної спадщини, правоохоронні органи й проекти з боротьби зі злочинністю не надавали Україні достатньої допомоги до 2022 року. Звернення до ЮНЕСКО з проханням допомогти захистити культурну спадщину на окупованій території призвело до зобов'язання вивчити шляхи збору інформації та долучитися до прямого моніторингу. Проте до 2020 року обіцяна моніторингова делегація ЮНЕСКО так і не відвідала Крим¹⁰, що лиш підтверджує відчуття «глухого кута» у багатосторонньому ухваленні рішень і діях (Meskell, 2015; див. також McCafferty, 2023).

Тимчасовий **Національний комітет «Блакитного Щита»** (БЩ) в Україні був створений у відповідь на громадянські заворушення в 2014 році¹¹, але його діяльність була несуттєвою до 2018 року, коли Міжнародний комітет «Блакитного Щита» звернувся до перших членів-засновників зі проханням створити формальну адміністрацію та юридичний статут. Цей процес загальмувався в 2020 році через глобальну пандемію Covid-19, а потім — через повномасштабне вторгнення, в результаті чого БЩ України розпочав перші етапи повного юридичного оформлення (відповідно до Статуту Асоціації «Блакитного Щита» й національного законодавства) лише у 2023 році, і очікується, що процес буде завершено у 2025 році.

Ключові суб'єкти, залучені до діяльності БЩ в Україні в цей період, завдяки своїм професійним посадам посприяли встановленню зв'язку між Міжнародним БЩ й цивільною та військовою владою України. Вони також грали важливу роль у підтримці й нарощенні потенціалу Міжнародним БЩ після повномасштабного вторгнення й брали активну участь у слідчих місіях Міжнародного БЩ в Україні з листопада 2022 року й надалі. Це демонструє **важливість ключових суб'єктів і неформальних мереж навіть за відсутності формальних структур**, а також роль міжнародних НУО в проактивній підтримці мереж і спробах ініціювати формування структур і процесів, необхідних для імплементації МГП.

Тим не менш, хоча символіка БЩ, за наявними даними, використовувалася на деяких об'єктах культурної спадщини,¹² **на момент повномасштабного вторгнен-**

¹⁰ Міністерство закордонних справ України. 2020. ЮНЕСКО констатує подальше погіршення ситуації в окупованому Криму. *Міністерство закордонних справ України, 8 квітня*. <https://mfa.gov.ua/en/news/unesco-states-further-deterioration-situation-temporarily-occupied-crimea>

¹¹ <https://www.ifla.org/publications/blue-shield-statement-on-ukraine/>

¹² Масштаби використання емблеми під час повномасштабного вторгнення незрозумілі, але вона почала з'являтися частіше завдяки кампанії маркування об'єктів всесвітньої спадщини в березні 2022 року, <https://whc.unesco.org/en/news/2412>

ня значна частина потенціалу ЗКС все ще не була реалізована, в тому числі у **військовій сфері**.¹³ Відповідальність за захист культурної спадщини не була формалізована через спеціальний військовий підрозділ або положення, а підготовка військовослужбовців була мінімальною.¹⁴ Як зазначалося вище, **ширша імплементація ГК54 й протоколів не була суттєвою** з точки зору готовності. Також не було проведено жодних тренінгів (ні серед тих, хто міг би збирати докази, ні серед тих, хто відповідав за потенційні судові справи) для забезпечення відповідальності за порушення закону. Крім того, як і багато інших країн, Україна не скористалася положенням Другого протоколу до Гаазької конвенції для підготовки списку об'єктів до Міжнародного списку культурних цінностей, що перебувають під посиленням захистом, на момент повномасштабного вторгнення Росії.

2.3.2 Місяці ескалації

У місяці перед повномасштабним вторгненням спостерігався певний рівень настороженості, оскільки Росія перекидала все більшу кількість військ до кордону. Невелика кількість установ повідомила, що отримала попередження від розвідувальних служб або центральних органів влади. Однак, відповідно до політики Офісу Президента, **більшість установ отримали інструкції не щодо підготовки до війни, а щодо деескалації потенційної паніки**. Навіть співробітники нижчої ланки в Міністерстві культури заявили, що їх не попереджали; коло тих, хто був обізнаний про реальну загрозу, було невеликим.

Музеї та об'єкти спадщини залишалися відкритими для відвідувачів, а **готовність до надзвичайних ситуацій залишалася на розсуд окремих керівників**, більшість із яких не мали безпосереднього досвіду роботи зі спадщиною у воєнний час. На Донбасі, де кілька установ пережили окупацію та спроби мародерства в 2014 році, керівництво часто повідомляло про притуплення почуття ризику після 8-річного перебування під загрозою ескалації конфлікту. Були розіслані інструкції щодо перегляду протоколів безпеки, а в музеях попросили скласти списки пріоритетів, але загалом не було виділено жодних додаткових коштів чи обладнання для здійснення підготовчих кроків.

¹³ Наприклад, Порядок позначення будівель і споруд, транспортних засобів, що на них поширюється дія норм міжнародного гуманітарного права, відповідними розпізнавальними знаками (емблемами) в особливий період, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України № 1199 від 21 жовтня 2022 року <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1199-2022-%D0%BF#Text> [Останній доступ: 26 березня 2025].

¹⁴ Підрозділ ЗКС у Збройних силах України було створено наприкінці 2024 року.

ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД НАДЗВИЧАЙНОЇ СИТУАЦІЇ

3

Перші кілька місяців після вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року характеризувалися **заходами з реагування на надзвичайні ситуації**. У цьому розділі ми розглянемо, **як фахівці зі спадщини в Україні шукали міжнародної допомоги у ці перші тижні, хто і яку допомогу отримав і з якими викликами зіткнувся**. Визнаючи взаємопов'язаність реагування на надзвичайні ситуації крізь різноманітні кордони, для практичних цілей ми поділили обговорення на реагування на надзвичайні ситуації у сфері спадщини в Україні й міжнародну мобілізацію підтримки в надзвичайних ситуаціях.

Для цілей цього звіту ми називаємо приблизно перші 1,5 місяці війни **початковим періодом надзвичайної ситуації**, що завершився перемогою України на київському фронті й відносним зниженням високого рівня ризиків у столиці. **Цей етап характеризувався спонтанними діями, відносною відсутністю координації та відносною відсутністю міжнародних суб'єктів на місцях**. Звичні правила управління проєктами й норми дотримання грантових умов порушувалися або взагалі призупинялося їх виконання.

Було започатковано **нові, швидкодійні ініціативи**, що почали заповнювати прогалини в державному забезпеченні й підтримці, окреслені у Розділі 2. Багато ініціатив, що вже існували в суміжних секторах, таких як мистецтво і культура, соціальний розвиток і розвиток громад, переорієнтували свою увагу на заходи з реагування на надзвичайні ситуації, пов'язані зі спадщиною у воєнний час, або додали нові напрямки діяльності зі спадщиною як суттєвою складовою. **На міжнародному рівні логістичні ланцюги почали об'єднуватися довкола «організацій-містків», що мали досвід, контакти й/або знання мов**. Під «організаціями-містками» ми розуміємо суб'єктів, які з'єднують різні географічні й галузеві рівні ландшафту підтримки, що формується, сприяючи комунікації та логістичним потокам, часто акумулюючи й розповсюджуючи допомогу й інформацію.

Довоєнні мережі всередині країни й за її межами відіграли значну роль у визначенні того, яку саме підтримку було мобілізовано й де вона була сконцентрована. Деякі із цих мереж, що існували до війни, також часто слугували джерелом інформації для створення нових альянсів, що в довгостроковій перспективі визначати-

муть реагування сектору на надзвичайні ситуації.

Основні висновки

- **Українські протоколи дій у надзвичайних ситуаціях не були юридично й бюрократично адаптовані до умов надзвичайних ситуацій**, наприклад, не передбачали спрощених процедур отримання дозволів або режимів екстреного зв'язку, що на них можна було би швидко перейти у випадку збройного конфлікту. Це призвело до порушення комунікації між центральними органами влади й фахівцями зі спадщини по всій країні.
- Ті, хто опікується культурною спадщиною, намагалися **мобілізувати власні мережі для пошуку альтернативних шляхів підтримки** в умовах розриву комунікаційних, логістичних і ресурсних ланцюгів, що призвело до створення як неформальних мереж, так і безлічі нових громадських ініціатив.
- **Громадські ініціативи, муніципальні органи влади й працівники пов'язаних зі спадщиною установ на місцях можуть діяти швидше**, ніж центральна влада чи міжнародні суб'єкти. **Мережі суб'єктів, що вже існували всередині країни й на міжнародному рівні, мали найкращі спроможності для визначення потреб і спрямування підтримки**, особливо на віддалі від великих центрів зі кращими зв'язками.
- Організації, що могли **швидко отримувати й управляти різноманітними портфелями фінансування, включно з пожертвами (наприклад, благодійні фонди), мали вирішальне значення** для отримання швидкої та гнучкої підтримки під час надзвичайної ситуації.
- Гібридні «ініціативи-кентаври», що поєднують гнучкі організаційні структури з досвідом державного сектору, **найкраще пасують** для заповнення прогалин у державних спроможностях, розуміння потреб різних масштабів у різних географічних регіонах, а також для посередництва між різними зацікавленими сторонами.
- **В умовах воєнної економіки в Україні відбулася стрімка інтернаціоналізація ресурсів**, і саме приплив іноземного фінансування значною мірою підтримував функціонування сектору.
- Найбільш ефективними були ті донори, часто (міжнародні) НУО, що змогли **географічно й за секторами об'єднати мікромережі в більш масштабні об'єднання**.
- Існує багато свідчень того, що ті, хто мобілізувався на підтримку культурної спадщини, також реагували на гуманітарні потреби, але це залежало від індивідуальних рішень, а не було загальною практикою в цьому секторі.
- **Відносна безпека, у тому числі фінансова, працівників сфери спадщини в Україні мала вирішальне значення** для їхньої здатності продовжувати піклуватися про спадщину. Соціальне й культурне відтворення взаємопов'язані.

Рекомендації

- Керівні принципи й тренінги зі впровадження протоколів на випадок надзвичайних ситуацій мали би рекомендувати мережевий підхід, заохочуючи фахівців у галузі спадщини складати карту релевантних галузевих мереж під час підготовки й гнучко мобілізувати їх у випадку будь-яких збоїв у комунікації, логістиці й ланцюгах поставок.
- Варто розробити спрощені бюрократичні процедури й менш централізовані й вертикальні структури ухвалення рішень в рамках протоколів на випадок надзвичайних ситуацій, що діють у випадку стихійного лиха або збройного конфлікту. Це уможливить швидке реагування в нестабільних умовах.
- Відповідно, планування на випадок надзвичайних ситуацій має відбуватися на всіх рівнях — від центральних органів влади, що займаються спадщиною, до регіональних і місцевих організацій (наприклад, міських рад, місцевих держадміністрацій, музеїв, бібліотек, архівів), що розробляють план реагування на місцях за погодженням із центральною владою.
- Варто розглядати суб'єктів громадянського суспільства, НУО й МНУО як посередників з розподілу фінансування й підтримки, оскільки часто вони здатні реагувати швидше й ефективніше за державні органи завдяки тісним зв'язкам з іншими суб'єктами, які можуть окреслити потреби й координувати розподіл підтримки й ресурсів.
- Важливість ключових «організацій-містків» і гібридних «ініціатив-кентаврів» слід обговорювати на інструктажах і тренінгах із реагування на надзвичайні ситуації, рекомендуючи створити карту наявних гравців і визначити потенційні ініціативи в межах підготовки.
- Реагування на надзвичайні ситуації має включати підтримку фізичної та фінансової безпеки працівників сфери спадщини та їхніх родин. Варто визнати, що їхня тривала турбота про спадщину залежить від задоволення їхніх базових потреб.

3.1 Надзвичайна ситуація зі спадщиною в Україні

Через відсутність указів від уряду в місяці ескалації, 24 лютого 2022 року більшість працівників сфери спадщини діяли імпровізовано, а ухвалені ними до вторгнення рішення визначили те, чого вони змогли досягти. Цілком імовірно, що Міністерство культури вжило конкретних заходів щодо кількох обраних організацій, і про це повідомлялося в інтерв'ю, але поки триває війна, масштабність і деталі цих

заходів залишаються конфіденційними. **Для переважної більшості організацій не було виділено жодних додаткових ресурсів на підтримку готовності до надзвичайних ситуацій.**

Централізований характер української бюрократичної системи у сфері спадщини, про яку йшлося у Розділі 2, **виявився ключовою проблемою** у початковий період. Часто було неможливо отримати від Міністерства культури дозволи, необхідні для евакуації рухомої спадщини. Без таких дозволів **суб'єкти на місцях, такі як посадовці місцевих органів влади, відповідальні за культуру, і керівники пов'язаних зі спадщиною установ, змушені були шукати неформальні рішення на власний ризик і розсуд.**

Пов'язана із цим також проблема **фінансової та управлінської негнучкості державного сектору**, що, як обговорювалося у Розділі 2, відповідає за більшість установ спадщини в Україні — від архівів і музеїв до археологічних пам'яток. Хоча багато хто повідомляв, що окремі посадовці були готові порушувати норми, **протоколи й норми дотримання грантових умов передбачали, що цим організаціям буде складно перерозподіляти фінанси й ухвалювати рішення в умовах дефіциту часу.**

3.1.1 Витрати на спадщину у воєнній економіці

Витрати на культуру, а отже, і на спадщину, не були високими й до повномасштабного вторгнення: у 2020 й 2021 роках на мистецтво й культуру було витрачено 0,438% і 0,464% номінального ВВП¹⁵, що трохи нижче середнього показника по ЄС — 0,5%.¹⁶ **Однак з 2022 року цей показник знизився до 0,365% у 2022 році й 0,325% у 2023 році. Додатковою причиною** таких скорочень було **значне загальне падіння ВВП.**

Під час воєнної економіки зміна питомої ваги видатків на мистецтво й культуру вражає ще більше. Державі довелося збільшити свої доходи за рахунок вищого оподаткування, щоби дозволити радикальне розширення оборонних витрат. Практично всі бюджетні надходження від української економіки поглинаються витратами на оборону (Vlasiuk, Cooper and Milakovsky 2025: 12). Це означає, що сектор безпеки виріс за рахунок решти державних секторів (Артюх і Федірко 2024), і саме іноземні гранти й позики покривають базові витрати в решті секторів кшталту освіти чи культури.

Для сектору спадщини це означає, що **навіть у скороченому вигляді безперервне функціонування українських державних органів залежить від постійної інозем-**

¹⁵ Цифри, наведені в цьому розділі, розраховані на основі даних порталу «open budget» (<http://openbudget.gov.ua>), див. «0820 — Культура і мистецтво», використовуючи функціональну класифікацію річного бюджету («Виконано за період») для кожного року від 2020. Загальний річний бюджет можна знайти на сайті в розділі «Бюджет/Видатки».

¹⁶ Розраховано за даними Європейської Комісії: «Державні витрати на відпочинок, культуру й релігію». Отримано 27 грудня 2024 року (https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Government_expenditure_on_recreation_culture_and_religion).

ної підтримки. Зважаючи на пріоритети воєнної економіки, **ресурси можуть урізати ще більше, якщо це фінансування припиниться**. Оскільки робота зі спадщиною дуже тісно пов'язана з безперебійним функціонуванням держави, тиск, пов'язаний із перерозподілом коштів в умовах воєнної економіки, може поставити під загрозу здатність багатьох людей продовжувати працювати в державному апараті й поза його межами.

Цю залежність слід розглядати разом зі **стрімкою інтернаціоналізацією сектору** в контексті війни, коли іноземні держави, міжурядові організації, організації третього сектору й приватні суб'єкти долучилися до реагування на війну. Загальний обсяг підтримки неможливо підрахувати, але **значною мірою саме приплив іноземного фінансування підтримав, а в деяких сферах, таких як цифрова документація, навіть призвів до розширення роботи зі спадщиною в Україні**.

3.1.2 Локальна відповідь на надзвичайну ситуацію в Україні: оцифрування, пом'якшення наслідків, порятунк

Навіть за наявності значних підготовчих заходів **ефективність підготовки, порятунку й пом'якшення наслідків залежить від складного поєднання дійових осіб й обставин**. Багато респондентів підкреслили, що в інструкціях з готовності до надзвичайних ситуацій часто припускають, ніби державні служби продовжуватимуть функціонувати відносно безперебійно, що є малоімовірним в умовах інтенсивних бойових дій.

Коли йдеться про **нерухому спадщину, як-от будівлі, археологічні пам'ятки чи містобудівні ансамблі**, підготуватися можна лише частково. Навіть якщо персонал придбав протипожежне обладнання й демонтував рельєфи або орнаменти з будівель, для успішної ліквідації пожежі однаково потрібна функціональна протипожежна служба, а збереження декоративних елементів потребує додаткових витрат й інфраструктурних ресурсів. Крім того, все це залежить від постійної присутності персоналу.

Цифрове документування широко розглядається як важливий засіб збереження будівель й архітектурних об'єктів і їх підготовки до надзвичайних ситуацій. Як зазначалося в Розділі 2, **лише 10% колекцій українських музеїв й архівів були оцифровані до початку повномасштабного вторгнення**, і цьому процесу бракувало стандартизації.

Приватні компанії та НУО використовували фотограмметрію та лазерне сканування в секторі спадщини до вторгнення, але це не було загальноприйнятою практикою. Під час війни можливі обмеження на використання БПЛА, вартість процесу й обмежена кількість підготовленого персоналу ще більше ускладнюють цей процес.

У випадку **рухомої спадщини підготовчі заходи забезпечують більш дієвий захист**, але навіть демонтаж і належне зберігання виставок вимагає значних витрат.

Крім того, через відносний брак підготовки, було складно отримати інформацію про матеріали, необхідні для пакування конкретних об'єктів, про безпечні заходи для приховування скульптур чи монументального мистецтва. **Евакуація, коли вона була можлива, вимагала спланованих зусиль між установами, що відправляють і приймають об'єкти, координації та складних бюрократичних процедур. Необхідно було отримати дозвіл від МКСК. За словами українських респондентів, його було майже неможливо отримати.** У випадку з особливо цінними об'єктами евакуація може вимагати поліцейського або військового супроводу, або навіть підтримки з боку цивільної інфраструктури, а отже, координації між багатьма міністерствами.

Оцифрування інвентарних списків і колекцій було можливим у віддалених від лінії фронту районах. У більш нестабільних умовах ближче до фронту в кращому разі відбувалися ситуативні втручання. **Багатьом установам спочатку не вистачало технічного обладнання або інфраструктури управління даними** по всій країні.

Транспортні засоби, придатні до пересування дороги й ресурси на паливо були серед тих елементів, що їх найчастіше **не беруть до уваги при наданні підтримки у сфері спадщини. Це підкреслює важливість логістичної та цивільної інфраструктурної підтримки.** Незважаючи на те, що вони можуть здаватися надто загальними, вони є життєво важливими, незамінними умовами для реагування на надзвичайні ситуації, при цьому їх часто залишають поза увагою при наданні підтримки.

Відносно погане забезпечення документування й переслідування **мародерства й незаконного обігу**, описане в Розділі 2, **додатково погіршилося в умовах війни.** Лиш у червні 2022 року низка українських музеїв і бібліотек змогли розпочати співпрацю з МРМ над підготовкою Червоного списку культурних цінностей України під загрозою, щоби посприяти боротьбі з незаконним обігом. Цей список був опублікований у листопаді 2022 року, але певні обмеження (пов'язані з надзвичайною ситуацією) на міжнародний обіг українських культурних цінностей, наприклад, з боку Ради Європейського Союзу (2024: Стаття 3V), будуть запроваджені аж у 2024 році.

3.1.3 «Ініціативи-кентаври»: коаліції між державою та громадським сектором

Ключовою подією перших тижнів і місяців стала **поява благодійних організацій і фондів, створених для спрямування й управління підтримкою спадщини в Україні.** Їх часто **створювали фінансовані державою працівники сфери спадщини, що працювали в державних установах,** таких як музеї чи муніципальні відділи культури. Ми зіткнулися з подібним розвитком подій і за межами України, де працівники сфери спадщини в державних установах вдавалися до реєстрації благодійних фондів, щоби полегшити свою роботу на підтримку українських суб'єктів сфери спадщини.

Хоча юридично ці благодійні фонди відрізняються від державних установ, на практиці вони часто тісно пов'язані з ними, адже підтримують функціонування

певної установи чи сектору й пов'язану з ними роботу зі спадщиною в конкретному регіоні. В інших випадках сфера їхньої діяльності може виходити далеко за межі конкретних організацій, але залучені люди можуть отримувати інфраструктурну підтримку, наприклад, офісні чи складські приміщення, від державного органу.

Такі ініціативи слід розглядати як **комбіновані або гібридні, коли благодійна організація та принаймні один державний орган мають спільні цілі, і жодна з них не може їх досягти самотужки**. Державний орган може мати юридичні повноваження й досвід роботи з певним корпусом спадщини, але не мати достатньої фінансової гнучкості й швидкості. І навпаки, благодійна організація може ефективно працювати над отриманням ґрантів і фандрейзингом, але не мати необхідного доступу й/або досвіду для, скажімо, оцифрування колекції чи стабілізації пошкодженого об'єкта.

Отже, їхнє стратегічне партнерство вигідне обом сторонам, а обмін інформацією полегшується завдяки частковому збігу кадрів. Ми називаємо це **«ініціативами-кентаврами»**, **щоби описати їхню взаємозалежність, прагматичну єдність і юридичну подвійність, а також те, як вони стратегічно використовують відмінності в інституційній формі, оподаткуванні, звітності й процедурах дотримання законодавства**.

Появу «ініціатив-кентаврів» слід розглядати як **важливий механізм адаптації** у швидкозмінному середовищі воєнного часу. Вони також відчутно помітні за межами сектору спадщини, зокрема у суміжних сферах кшталту культури й освіти.

Зрештою, «ініціативи-кентаври» часто **спираються на мережі, що існували до війни**. Наприклад, мережі музейних працівників зі Східної України, сформовані під час війни на Донбасі, були мобілізовані новоствореним Музейним кризовим центром. Муніципальні й музейні працівники Львова, які створили Центр порятунку української культурної спадщини в перші тижні повномасштабного вторгнення, до 2022 року співпрацювали з польськими фахівцями зі спадщини й звернулися до них по допомогу. Українська діаспора, особливо працівниці сфери спадщини за кордоном, ініціювала підтримку й виступила посередником між своїми організаціями й українськими колегами.

3.1.4 Працівники сфери спадщини: обов'язкові умови для роботи зі спадщиною

Працівники сфери спадщини, чиє життя й особиста безпека опинилися під загрозою, змушені **балансувати між особистими й професійними обов'язками**. На територіях, що сильно постраждали від бойових дій і/або ракетних і безпілотних атак, вони часто розриваються між тим, залишитися чи евакуюватися, особливо якщо на них покладено обов'язки з догляду за дітьми, хворими чи літніми людьми.

Наприкінці 2022 року, згідно з опитуванням Українського культурного фонду, 47% працівниць культурного сектору залишилися на своїх довоєнних робочих місцях, а 5% були мобілізовані до Збройних сил України (ЗСУ) або працюють повний робочий

день як волонтери.

У секторі спадщини в Україні, як і загалом у державному секторі, **значно переважають жінки**, особливо в музеях, бібліотеках, архівах (Карпов 2015, 2018). В умовах повномасштабної війни це стає ще помітнішим, оскільки до армії вступає або призивається більше чоловіків, ніж жінок. Жінки, як правило, відчувають **традиційно більший тягар догляду. На тлі екзистенційного й фінансового тиску, спричиненого війною та переміщенням, вплив сімейних обов'язків на професійну діяльність стає ще значнішим.**

Працівниці державного сектору в Україні **рідко заробляють більше за мінімальну заробітну плату**, тому працівники сфери спадщини у державних організаціях, що складають більшу частину сектору спадщини, перебувають в особливо **вразливому й прекарному економічному становищі**. На початку повномасштабної війни зарплати не скорочували, але зростання інфляції та збільшення вартості життя у воєнній Україні стало значним тягарем для багатьох, особливо коли вартість житла у безпечніших регіонах різко зросла у відповідь на збільшення попиту.

Отже, економічна життєздатність роботи у сфері спадщини часто залежить від її зв'язків з гуманітарним сектором, і гуманітарну підтримку слід розглядати як невід'ємну частину допомоги у сфері спадщини. Горизонтальна підтримка, включно з **прямою фінансовою допомогою та підтримкою в натуральній формі** у вигляді гуманітарних пакунків, була важливою із самого початку. Її надавали такі організації, як Центр порятунку культурної спадщини, МКЦ і Штаб порятунку спадщини (ШПС). Директори музеїв і місцеві службовці в Україні неодноразово повідомляли, що участь у зборі й розподілі допомоги, окрім патріотичного обов'язку, була важливою для їхніх колег, оскільки дозволяла отримати законний доступ до продуктів харчування й засобів гігієни, недоступних в інший спосіб.

Підтримка працівників сфери спадщини шляхом **зменшення тягара сімейного догляду** через фінансову або логістичну підтримку у забезпеченні догляду також критична для збереження їх у секторі. Кілька місцевих горизонтальних ініціатив визнали це на ранньому етапі, ухваливши стратегію підтримки й фандрейзингу, зосереджену на **комплексній формі підтримки**. Це об'єднало цільову допомогу для збереження спадщини (пакувальні матеріали, пожежні шланги, генератори, паливо) з допомогою, що складається з щоденних продуктів харчування, засобів гігієни й невеликих грошових виплат для колег на сильно постраждалих територіях.

3.1.5 Географія ризику

У той час як безпека і виживання тих, хто перебував на територіях, що зазнали прямого вторгнення, часто були несумісними з їхньою подальшою роботою **на місці, працівники сфери спадщини на відносно безпечних територіях відігравали важливу роль у продовженні роботи сектору**. Найчастіше це було пов'язано з новим напрямком концентрації зусиль, наприклад, співробітники працювали над пре-

вентивними заходами чи рятувальними роботами. У випадку культурних інституцій це потребувало відкритості й пропонування своїх приміщень для соціальних і гуманітарних цілей. Іноді довоєнна робота, така як описи, реставрація чи оцифрування, також продовжувалася. Водночас, **переміщені працівники сфери спадщини часто виступали в ролі сполучної ланки** між своїми рідними громадами і організаціями й мережами підтримки на неокупованих територіях.

Рівень і безпосередність **загрози для спадщини значно відрізнялися в різних частинах країни**. Далі від лінії фронту виставки демонтували, рухоме майно пакували, хрести й декоративні скульптури швидко знімали з історичних будівель і церков, на скляні поверхні наклеювали захисні стрічки, а перед вікнами складали мішки з піском. Деякі статуї були демонтовані з публічних просторів, але більшість залишилися на місці, захищені мішками з піском або металевими ґристуваннями. Більш чутливі, крихкі форми спадщини, такі як кінострічки, часто залишали так, як вони є, оскільки ризик їх переміщення і, відповідно, пошкодження вважався вищим, ніж ризик ракетного обстрілу.

Хоча **офіційна оцінка ризиків** вбудована в протоколи планування на випадок надзвичайних ситуацій, і МКСК зробило деякі попередні кроки, відносний брак підготовки, про який ішлося в Розділі 2, призвів до того, що **значна частина цієї роботи базувалася на швидкій або неформальній оцінці у складних обставинах**, особливо в районах, близьких до театру військових дій. У невеликих населених пунктах на сході спілкування з ветеранськими організаціями або ЗСУ часто спонукало керівництво інституцій оцінити ризики й звернутися за порадою до центральної влади, але це насамперед залежало від того, чи мали вони такі контакти.

Близькість кордонів із ЄС і хороше транспортне сполучення означало, що **західноукраїнські міста, особливо Львів, стали кінцевими пунктами призначення міжнародної допомоги в натуральній формі**. Підготовка до прийому евакуйованих культурних цінностей також була важливим аспектом їхньої роботи, хоча деталі цієї роботи неможливо точно оцінити й поділитися ними до кінця війни.

У великих містах Східної України, де відносно безпечно, у Дніпрі чи Полтаві, багато хто повідомив, що **перетворив свої робочі місця на логістичні вузли для розподілу гуманітарної допомоги, а також допомоги у сфері культурної спадщини**. Вони також діяли як тимчасові прихистки для евакуйованих культурних цінностей і як місця зустрічі фахівців зі спадщини, які залишали найбільш постраждалі райони, і тих, хто туди *прямував*.

По всій країні, але особливо ближче до лінії фронту, багато працівників сфери спадщини були змушені покинути свої домівки, і **не завжди було достатньо часу, щоби убезпечити об'єкти й колекції**. Проблеми, характерні для тривалої окупації, виходять за рамки цього звіту, але варто зазначити, що колеги, які залишилися, і ті, хто втік на підконтрольні Україні території, часто зберігають певний рівень зв'язку.

Високий рівень невизначеності впродовж перших тижнів означав, що **багато лю-**

дей вирішили виїхати в безпеку, щоби згодом повернутися до свого звичайного місця проживання. Вичерпних даних про внутрішнє та міжнародне переміщення саме працівників сфери спадщини бракує, особливо коли йдеться про неостаточні рішення, що їх люди ухвалюють, переїжджаючи туди-сюди. Проте можна з упевненістю сказати, що райони, які сильно постраждали від бомбардувань чи наземних атак, втратили набагато більше працівників сфери спадщини.

Найскладнішою особливістю початкового періоду надзвичайної ситуації була пряма загроза Києву та його околицям, що суттєво обмежило можливості центральної влади підтримувати зв'язок і координувати роботу по всій країні. Ця обмежена здатність координувати роботу по всій країні вплинула практично на всі державні установи, розташовані в Києві, такі як науково-реставраційні інститути або професійні асоціації, а також на організації громадянського суспільства, що базувалися в столиці. Це означало, що головні інституції, що зазвичай відіграють центральну роль у координації сектору, часто мають більш розгалужені міжнародні мережі, а отже, можливість просити міжнародну допомогу й управляти нею, змушені були шукати альтернативні способи роботи в умовах надзвичайного тиску, аж поки російська армія не відступила з київського фронту.

3.1.6 Надходження міжнародної підтримки

15 лютого 2022 року Державна служба України з надзвичайних ситуацій звернулася до Європейського Союзу та його держав-членів з проханням про підтримку у сфері цивільного захисту, а в березні 2022 року додала спеціальний запит про допомогу в натуральній формі для захисту культурної спадщини. На початку повномасштабного вторгнення **із закликами про допомогу до своїх материнських організацій також звернулися спеціалізовані організації зі збереження культурної спадщини, такі як МРМ України й ІКОМОС України** (Міжнародна рада з охорони пам'яток та історичних місць). Різні національні відділення, а також міжнародні парасолькові організації відгукнулися на ці заклики. **Однак прикордонна логістика, транспортні витрати, фінансові правила, а також урядові рекомендації щодо поїздок і трудове законодавство, що обмежувало робочі поїздки в Україну, створили серйозні проблеми з тим, що і куди можна було доставити** (див. 3.2).

Як відправники, так і отримувачі міжнародної допомоги відзначили, що **успіх мобілізації допомоги крізь кордони залежав від особистих і професійних зв'язків, знання мов і досвіду роботи в дуже різних бюрократичних і фінансових системах.** Особливо багато запитів на допомогу надходило із Західної України, зокрема **зі Львова.** Навіть допомога, призначена для інших регіонів України, часто надходила через Львів. **Установам з меншою кількістю зв'язків, особливо тим, де бракувало персоналу зі знанням іноземних мов і чия присутність в Інтернеті була недостатньою, було складно вийти на міжнародних партнерів.** Вони стали залежними від українських ініціатив, що взялися координувати й розподіляти допомогу по всій країні.

Матеріальна допомога, що надходила в перші місяці, **була вибірковою**. Було **важко покрити технологічні «вузькі місця» або витрати, не пов'язані з конкретними секторами**. Наприклад, необхідні поблизу Миколаєва чи Полтави сканери було важко доставити, адже часто бувало, що відправники могли або хотіли доставити вантаж лише до кордону або до місць на крайньому заході України, наприклад, до Львова. Хоча пожежні шланги, бульбашкова плівка й сканери були зрозумілими й повсюдними формами цільової допомоги у сфері спадщини, через **фрагментовані логістичні ланцюги** було порівняно **важко знайти транспортні засоби, водіїв і бензин, щоби здійснити доставку**.

Логістичний тягар, а також координація попиту і пропозиції значною мірою лягли на плечі локальних організацій в Україні: на представників громадянського суспільства або окремі організації, що займаються спадщиною. «Ініціативи-кентаври» часто мали вирішальне значення для такої координації. Організації, що зверталися за підтримкою та управляли нею, контактували з іноземними партнерами й підтримували широку мережу зв'язків по всій Україні, відігравали вирішальну роль у справедливому розподілі підтримки. Ми називаємо такі організації «містками», щоби підкреслити їхню роботу з об'єднання різних географічних і галузевих рівнів ново-сформованого ландшафту підтримки. Стандартних критеріїв для оцінки ризиків і нагальності не існувало, тому **ці організації часто організовували і розподіляли підтримку по всій Україні** на власне судження і розсуд.

Піддалися перевірці також і зв'язки між місцевою владою та культурними й освітніми установами, що працюють з культурною спадщиною. Часто активізувалися регіональні мережі, такі як вертикальні зв'язки з нагляду й контролю між музеями в обласних центрах і прилеглих менших містах і селах, що забезпечували важливі лінії комунікації, обмін кращими практиками й розподіл допомоги. **Приналежність до цієї розгалуженої галузевої мережі й міцні зв'язки часто були вирішальними, особливо в питанні спроможності віддалених, менш престижних інституцій звертатися по допомогу**.

3.2 Мобілізація в Європі у відповідь на надзвичайну ситуацію

Вторгнення Росії в Україну викликало драматичну реакцію у всій Європі. Мільйони біженців утекли до сусідніх і не тільки країн, тому перемовини про підтримку і її пошуки велися в кожному секторі. Сусідні країни й основні пункти призначення українських біженців у континентальній Європі опинилися в авангарді реагування.

Ключові гравці, **які реагували на надзвичайну ситуацію зі спадщиною, робили це в умовах величезної кризи переміщення та політичного клімату, що призвів до рішучих змін у євроатлантичній безпековій і військовій політиці**. У цьому бурхливому контексті ресурси й логістика, що підтримували роботу зі спадщиною, часто залежали від перехресних полів політик. **Фінансування мистецтва й культури,**

соціальна підтримка, а також гуманітарна підтримка відігравали важливу роль у цьому реагуванні, і їх потрібно розглядати разом, щоби якнайкраще оцінити допомогу й догляд за спадщиною (див. Price-Jones 2023).

Європейський Союз як наднаціональна організація **відігравав важливу роль у наданні підтримки** в цих сферах через Механізм цивільного захисту (МЦЗ), спрямований на зміцнення співпраці між країнами ЄС і державами-учасницями. 15 лютого 2022 року Державна служба України з надзвичайних ситуацій активувала МЦЗ, а Координаційний центр реагування на надзвичайні ситуації ЄС (ЄС-КЦРНС) здійснював нагляд за передачею масштабної допомоги в натуральній формі від держав-членів і держав-учасниць українській владі.

У березні 2022 року додали спеціальний запит на допомогу в натуральній формі для захисту культурної спадщини (зокрема, системи протипожежної безпеки, вогнегасники, системи сигналізації, осушувачі повітря, ящики, мішки з піском, пакувальний матеріал, а також транспортні засоби для евакуації культурної спадщини). У відповідь кілька країн (зокрема, Італія, Німеччина й Норвегія) запропонували засоби захисту культурної спадщини, такі як комплекти для захисту культурних цінностей, ящики, мішки з піском, спеціальне обладнання.¹⁷

Однак допомога з подібним захистом культурної спадщини на цій фазі мобілізації часто надходила через **професійну галузеву мобілізацію** з боку інституцій і асоціацій у сфері спадщини, про що йтиметься нижче. **В умовах галузевої мобілізації кошти вивільнялися як реакція на кризу, часто зі скасуванням правил дотримання попереднього статус-кво й подання заявок на гранти.** Як і в Україні, ресурси, мобілізовані для реагування на надзвичайні ситуації в сфері спадщини по всій Європі, виділялися паралельно з реакцією на гуманітарну кризу й військовою допомогою, конкуруючи з ними.

Оскільки мобілізація догляду за культурною спадщиною перепліталася з ширшим гуманітарним реагуванням, важливо зазначити, що **громадянська мобілізація була величезною по всій Європі.** Це призвело до того, що Елізабет Данн й Івона Калішевська (2023) назвали **розподіленням гуманітаризмом** — «постфордистським», здебільшого неформальним способом закупівлі й розподілу гуманітарної допомоги. Логістичні й бюрократичні виклики, описані в наступному розділі, а також появу менш масштабних низових організацій, таких як «ініціативи-кентаври», слід розглядати саме в цьому світлі.

3.2.1. Галузева мобілізація: координація та логістика

Українські відділення професійних асоціацій, науковці й співробітники організацій зі збереження спадщини звернулися **до міжнародних парасолькових організацій,**

¹⁷ Європейська служба зовнішніх справ 2022. Звіт про прогрес у виконанні “Концепції культурної спадщини в умовах конфліктів і криз. Компонент миру й безпеки у зовнішній діяльності Європейського Союзу” й відповідні Висновки Ради ЄС. EEAS (2022) 1556.

<https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-12398-2022-INIT/en/>

таких як МРМ, ІКОМОС і «Блакитний щит», а також до наукових асоціацій з проханням про допомогу. Іноземні національні відділення подібних організацій і великі міжнародні парасолькові організації відповідали закликами до своїх членів, що часто призводило до організаційних заяв про підтримку, до збору коштів на матеріальну допомогу й підтримки переміщених українських колег, наприклад, у формі допомоги з оформленням віз і наданням житла (див. 3.2.4)

У цей початковий період **підтримка захисту, порятунку й догляду за спадщиною в Україні здебільшого надавалася у формі надсилання відносно дешевого й широко вживаного обладнання й матеріалів для пожежної безпеки, пакувальних матеріалів, фотоапаратів і сканерів**. Часто бракувало конкретики щодо контексту й типів культурних цінностей, що про них треба було подбати. Також не вистачало знання про відповідність конкретних видів пакування потребам.

У кількох випадках ми виявили **організації, що не розрізняли допомогу в сфері спадщини й гуманітарну допомогу**. Застосовуючи підхід «люди передусім», вони надсилали все: від пакувальних ящиків і безкислотного паперу до спальних мішків і радіоприймачів, а також особисті записки з підтримкою тим, хто отримував пакунки з допомогою вже в Україні.

Найпомітнішими джерелами фінансування для придбання таких засобів були **спонтанні збори в Інтернеті, гучні благодійні заходи й організовані благодійниками й колекціонерами аукціони**. Трохи менш помітною була діяльність зі збору коштів серед членів організацій або професійних асоціацій. Багато організацій, від національних музеїв й установ, що працюють зі спадщиною, до муніципальних органів і НУО, також **тихо жертвували такі речі, як пакувальні матеріали й інші витратні матеріали зі своїх запасів**.

У перші тижні й місяці з'явилась безліч ініціатив, але вони рідко створювалися як відповідь на конкретну проблему, а отже, **не завжди зрозуміло було їхнє призначення в Україні**. Мережі, що вже існували, відігравали дуже важливу роль у створенні логістичних ланцюжків і фінансуванні коаліцій.

Деякі учасники **географічно-зумовлених і галузевих мікромереж через ключові вузли об'єдналися в більші мережі з ефективними логістичними ланцюгами**, але в інших випадках ініціативи могли включати лише двох-трьох гравців, які погано розуміли місцеві потреби й мали невеликий досвід роботи з логістичними ланцюгами. **У цьому багатомовному, фрагментованому й переповненому полі було складно відстежити, хто і що куди відправив, що все ще потрібно, а яка допомога вже зайва**.

Були спроби координувати попит і пропозицію, а також відстежувати допомогу, що надходила в Україну, наприклад, від секретаріату Міжнародної організації «Блакитний щит». Однак вони передбачали дистанційне звітування, покладаючи **тягар самозвітування на відправників і отримувачів допомоги без надання реальних стимулів для цього**, окрім абстрактного блага гіпотетичної прозорості. Не менш

складно було би організувати цей процес навпаки, поклавши тягар віддаленого відстеження на співробітників БЩ, оскільки обсяг і коло учасників були величезними, різноманітними й розкиданими в широкому інформаційному, географічному й мовному просторі. Тому ці ініціативи вдавалися в кращому випадку частково.

Подібні **координаційні ініціативи з'явилися в сусідніх країнах**, зокрема в Польщі. Наприклад, Центр допомоги для культури України (ЦДКУ) й Комітет допомоги українським музеям. Обидві ініціативи виникли **з метою комунікаційно об'єднати, запропонувати певний рівень централізації й координації, а також впорядкувати логістику надання допомоги** інституціям і колегам в Україні. Ключова відмінність від ініціативи «Блакитного щита» полягає у **потужній інституційній підтримці**. У випадку польського ЦДКУ її надала польська держава та її Рада національної спадщини, а у випадку Комітету допомоги українським музеям — Музей Варшавського повстання й польський МРМ.

Регіональний мандат цих координаційних ініціатив і польсько-українські контакти, що вже існували, ймовірно, мали значення, але окрім цього можна виділити ще дві особливості. З одного боку, **інституційна підтримка, що з'явилася завдяки політичній волі польської держави, означала, що співробітники виділяли час і певні ресурси для сприяння координаційній роботі**. З іншого боку, **спроби координації не були відокремлені від практичних щоденних завдань з надання підтримки**. Успішні ініціативи стали відправною точкою для професійної підтримки на міжнародному рівні, оскільки інформація про них поширювалася через професійні мережі, такі як МРМ або Мережа європейських музейних організацій. Ці перші місяці показують, що **відстеження ініціатив залишалося лиш частково успішним**, а надсилання допомоги у сфері спадщини в Україну в початковий період надзвичайної ситуації було в кращому випадку слабо скоординованим. **Справжній контроль з'явився серед «організацій-містків», часто МНУО й НУО, на перетині міжнародної допомоги та її розподілу всередині країни**. Координація допомогла деяким відправникам, які намагалися встановити контакт зі своїми українськими колегами, і зменшила навантаження на ініціативи реципієнтів. Проте **відсутність стратегії та централізації мала й свої переваги**, сприяючи швидкому реагуванню, оперативності й гнучкості у відповідь на мінливі потреби.

3.2.2. Бюджетні, страхові й бюрократичні обмеження

Як і їхні колеги в аналогічних українських установах, **організації державного сектору** в Європі, такі як національні ради зі спадщини, музеї чи науково-дослідні інституції, де працює більшість фахівців зі спадщини, не змогли вивільнити ресурси з власних бюджетів, щоби купувати чи надсилати необхідну допомогу напряму. Оскільки вони витрачають державні ресурси, вони **працюють за суворими й тривалими процедурами розподілу й дотримання бюджетних асигнувань**. Витрачання інституційних ресурсів на «політичні» події, такі як війна в Україні, часто вважалося ризикованим і таким, що може призвести до розколу,

навіть у країнах, що одностайно підтримали Україну в контексті вторгнення.

Таким чином, хоча небайдужі фахівці часто мобілізуються на інституційному рівні, зазвичай усе-таки організовуються на індивідуальному рівні, а не як офіційні представники певної установи. Ми зустрічали індивідуальні фандрейзингові кампанії, очолювані співробітниками за неформального сприяння небайдужого керівництва й **мовчазної інституційної підтримки**. Деякі з них повідомили, що надавали допомогу в негрошовій формі, зазвичай переформивши власне обладнання як надлишкове, що дозволяло відправити деякі предмети в Україну. Часто це були окремі **напівофіційні кроки**, і тому важко оцінити обсяг допомоги від таких стратегій, але навіть з урахуванням обмежених масштабів і обсягів, це була досить поширена реакція по всій Європі.

У європейських країнах для підтримки культурної спадщини й тих, хто з нею працює в Україні, також розробляли й адаптовували «ініціативи-кентаври». Зазвичай це були НУО з благодійним статусом, пов'язані з органами охорони культурної спадщини у формальний чи неформальний спосіб із залученням окремих суб'єктів, так чи інакше пов'язаних з обома структурами. У такий спосіб **професійний досвід і державну інфраструктуру можна було поєднати з більш гнучкими організаційними формами НУО й приватним донорським фінансуванням**, щоби ініціювати проєкти, що в державних органах зайшли би в глухий кут через бюрократичні процеси, фінансові обмеження й політичну чутливість. Наприклад, у Норвегії колишній директор Норвезького музею опору заснував благодійний фонд для збору коштів і підтримки гостьової виставки з Національного музею історії України у Другій світовій війні за підтримки «Друзів музею опору», які також взяли на себе певну роль у новій благодійній організації.

Окрім труднощів, пов'язаних з інституційною мобілізацією та збором коштів, **ключовими проблемами також були безпека й відповідальність працівників. Вони суттєво обмежували спроби міжнародних фахівців зі спадщини особисто мобілізувати підтримку.** Організації, які не спеціалізуються на роботі в умовах збройного насильства, часто дотримуються політики уникнення ризиків, коли йдеться про підготовку персоналу й страхування, що полегшило би подорожі до територій, визначених урядами їхніх країн як зони підвищеного ризику або «заборонені для відвідування». Хоча гуманітарні організації, посольства й НУО в багатьох секторах мають протоколи для управління ризиками, **сектор спадщини є відносно невідготовленим, за винятком окремих організацій, що спеціалізуються на підтримці спадщини у воєнний час.**

Це означає, що, особливо в перші місяці, **зацікавлені міжнародні фахівці зі спадщини мали обмежену інформацію з перших рук про ситуацію на місцях.** Інтерв'ю показали, що **багато фахівців, які вже мали зв'язки з Україною, взяли відпустку або поїхали без офіційного дозволу від своїх організацій.** За повідомленнями, вони проводили тренінги, допомагали розбирати колекції або намагалися зрозуміти, що потрібно на місці.

Однак ці неформальні практики багато в чому проблематичні й нестійкі, вони створюють **проблеми з розподілом ризиків як між установою-роботодавцем і фізичною особою, так і між іноземними й місцевими фахівцями**. Окремі особи повідомляли, що виїжджали без страховки або платили за страховку самостійно, беручи відпустку або просто їдучи за мовчазної згоди керівництва установи, яке не могло взяти на себе обов'язок офіційно затверджувати такі поїздки.

Приватну благодійність слід розглядати як ключовий компонент раннього реагування на надзвичайні ситуації. У порівнянні з державними органами, часто обтяженими бюрократичними обмеженнями, як описано вище, **організації, що працюють з приватними донорськими коштами, часто діяли швидше і гнучкіше**. Наприклад, українська програма Інституту наук про людину (IWM) в Австрії пропонувала одноразове фінансування для дослідників і фахівців у галузі культури. Українські «ініціативи-кентаври», описані вище (розділ 3.1.3), також частково виникли для того, **щоби сприяти залученню коштів від міжнародних філантропів і збору благодійних коштів**.

3.2.3. Екстрені цифрові інтервенції з-поза України

Цифрові інтервенції були важливою стратегією на початковому етапі. Її використовували як відомі організації, так і нові гравці. **Скрейпінг і архівування українських веб-сайтів** з мистецьким і культурним вмістом стало важливою низовою реакцією на вторгнення. Це призвело до появи таких ініціатив, як американська «Збережемо українську культурну спадщину онлайн» (SUCHO), яка створила резервні копії для важливих національних інституцій та архівів. Ця форма допомоги була однією з найшвидше організованих і часто діяла вже в перші тижні повномасштабного вторгнення.

Деякі із цих ініціатив також включають **документування нової спадщини, наприклад, бази даних свідчень про війну або масштабне архівування воєнних мемів і телеграм-каналів у соціальних мережах**, але робота над ними часто починалася вже в наступні місяці. Хоча такі ініціативи з архівування могли би забезпечити ефективне документування, ця сфера недостатньо врегульована з точки зору управління даними, прав власності й етики.

Моніторинг руйнувань за допомогою супутникових знімків до і після — це напрямок роботи, започаткований у перші місяці війни великими організаціями, що зосередилися на положеннях Резолюції ГК54. До них належать «Обсерваторія конфліктів» Державного департаменту США, Смітсонівська ініціатива з порятунку культурної спадщини (SCRI) і Супутниковий центр Організації Об'єднаних Націй (ЮНОСАТ), філія Навчального й науково-дослідного інституту ООН (ЮНІТАР). ЮНЕСКО тісно співпрацює із цими організаціями, особливо з останньою, і з 24 лютого 2022 року проводить **перехресну перевірку повідомлень про випадки пошкодження «нерухомих культурних цінностей»**, що надходять від багатьох надійних дже-

рел, включно з аналізом супутникових зображень. Результати узагальнюються й публікуються на спеціальній веб-сторінці.¹⁸

Ініціативи збору розвідувальних даних з відкритих джерел були започатковані такими розслідувальними організаціями, як Bellingcat, з метою перевірки збитків, а в деяких випадках й умисності руйнувань. Вони були зосереджені на окремих найбільш постраждалих і/або престижних об'єктах, а їхня довгострокова ефективність значною мірою залежала від координації з українською державою як у випадку збору матеріалів, що підтверджують воєнні злочини, пов'язані з культурною спадщиною, так і у випадку ширшого моніторингу. Загалом, міжнародні цифрові інтервенції швидко з'являлися, але повільніше нарощували масштаби після фази надзвичайної ситуації, про це йтиметься в Розділі 4.

3.2.4. Призупинення дії протоколів і попередніх процедур

Міжнародна реакція, як і українська, в перші місяці часто характеризувалася призупиненням дії звичайних протоколів, проєктних циклів і норм поведінки для багатьох інституцій. Хоча деякі суб'єкти утримувалися від радикальних кроків і дій на інституційному рівні, у багатьох випадках можна було спостерігати протилежну картину.

Міністерства культури Польщі й Німеччини, наприклад, підтримали низові ініціативи кшталту мереж професійної підтримки, а багато керівників інституцій дозволили своїм співробітникам у робочий час присвятити себе допомозі колегам в Україні. Європейська Комісія (ЄК) скасувала правила звітності для фінансованих проєктів, що вже тривали, фактично дозволивши організаціям, яким надається підтримка, зберегти заробітну плату й гнучко використовувати проєктні бюджети, реагуючи на потреби. Як і у випадку зі внутрішніми ініціативами, на практиці межі між ціле-спрямованою підтримкою спадщини й гуманітарною допомогою часто розмиті.

Відчуття надзвичайної ситуації змусило навіть великі інституції відмовитися від програмних норм і проєктних циклів. Наприклад, коаліції українських музейників і міжнародних кураторів, філантропів і колекціонерів розробляли плани порятунку великих творів мистецтва й рухомої спадщини, забезпечуючи їм безпеку за кордоном на тимчасових виставках у великих європейських інституціях, таких як Лувр, Королівський замок у Варшаві або Музей Тиссена-Борнемісса в Мадриді. Хоча ці проєкти були реалізовані значно пізніше, їх слід розглядати як частину реагування на надзвичайну ситуацію, оскільки на їхню реалізацію вирішальною мірою вплинула колективна готовність призупинити попереднє статус-кво. Це уможливило неформальне посередництво, дипломатичну координацію, спеціальні дозволи й швидкі, незвично короткі процеси планування, можливі лише впродовж цього короткого початкового періоду.

¹⁸ Пошкоджені культурні об'єкти в Україні, підтверджені ЮНЕСКО, востаннє отримано 8 лютого 2025 р., <https://www.unesco.org/en/articles/damaged-cultural-sites-ukraine-verified-unesco>

Бюрократичні обмеження, що перешкоджали рятувальним роботам всередині України, мали наслідки на міжнародному рівні. Один куратор, який допомагав організовувати евакуації та отримувати на це фінансування, зауважив, що держава діяла майже за законами мирного часу. Фізичний **процес надсилання цих об'єктів за кордон також вимагав дипломатичної координації між приймаючою країною та установами**, що надсилають, за участю посольств і навіть міністерств з обох сторін. Зважаючи на цінність предметів мистецтва, вимагалось організувати армійський супровід, а також таємно організувати й провести операцію, залучаючи різних гравців: установи, що надсилають об'єкт, митні служби й приватні транспортні компанії з перевезення творів мистецтва. В одному з прикладів, проєкт екстреної евакуації, що розпочався в березні 2022 року, фактично завершився передачею об'єктів у листопаді 2022 року.

3.2.5 Надсилання підтримки або допомога переміщеним українським працівницям сфери культурної спадщини й музеїв на місцях

Окрім допомоги в натуральній формі й збору коштів, підтримка переміщених фахівчинь зі спадщини була ключовим нагальним завданням, що в його вирішенні брали участь багато європейських інституцій зі спадщини. **Негайно задіювалися наявні мережі, і багатьом фахівцям цієї сфери допомогли отримати житло й працевлаштуватися завдяки таким професійним зв'язкам.**

Хоча можна було би стверджувати, ніби переміщення цих фахівців означало, що вони перестали піклуватися про українську спадщину, на практиці ми побачили, що **багато хто з них відігравав важливу роль у налагодженні зв'язків між своїми колишніми місцями роботи, іншими українськими установами й громадами, що їх приймали, допомагаючи з фандрейзингом, перекладом і логістикою.**

Окрім того, **переміщені українські професіоналки часто відігравали важливу роль у програмах, пов'язаних з українською спадщиною за межами країни.** Наприклад, у музеях вони часто працювали над українськими гостьовими виставками або долучалися до перегляду протоколів каталогізації, що вважалися російськоцентричними. Вони також підтримували роботу митниць у приймаючих країнах, щоби зупинити незаконний обіг українських культурних цінностей, у багатьох випадках вони допомагали проводити тренінги й отримували зворотній зв'язок від своїх колег, які залишилися в Україні. Вони формували інституційні зміни, що відбулися у відповідь на російське вторгнення в багатьох європейських інституціях спадщини, іноді пов'язуючи їх із наявними глобальними рухами перехідного правосуддя або зусиллями з деколонізації.

У цьому, а також у більш широкому сенсі, важливо визнати, що так само, як і в Україні, **європейська допомога у сфері спадщини в перші місяці практично була тісно переплетена з гуманітарними заходами реагування.** Коли мільйони біженців прибували до Європи, культурні установи (бібліотеки, архіви, музеї та культурні центри) **ставали частиною соціальної інфраструктури.** Вони перетворилися на тимчасові притулки й

центри гуманітарної допомоги, юридичних консультацій, безкоштовного догляду за дітьми, центри зайнятості тощо. Таке **розширення повноважень закладів культури й спадщини за межами України** можна порівняти з аналогічними тенденціями в Україні.

Надання допомоги іноді конкурувало з власними пріоритетами іноземних установ, такими як підвищення їхньої готовності до надзвичайних ситуацій. Особливо гостро це питання постало в сусідніх країнах, де відчувався страх подальшої ескалації. Інституції були змушені переглядати протоколи й навіть навчатися демонтажу або евакуації.

3.2.6 Географія європейського реагування на надзвичайні ситуації зі спадщиною у воєнний час

Хоча практично жодна країна Європи не залишилася осторонь від російського вторгнення в Україну, а війна перекроїла загальний ландшафт безпеки на континенті, **ступінь і характер їх реагування на етапі надзвичайної ситуації суттєво відрізнялися**.

ЄС-КЦРНС намагався організувати допомогу держав-членів українській владі через свій МЦЗ, включно з певною підтримкою у сфері захисту культурної спадщини.

Однак географічна близькість й історичне ставлення до Росії були ключовими факторами у формуванні реакції сектору в кожній країні. Ті країни, де Росія переважно розглядала як геополітичну й екзистенційну загрозу, такі як Польща й країни Балтії, більш одностайно підтримали Україну.

У країнах Центрально-Східної Європи, де ставлення до Росії є неоднозначним і де еліти неоднозначно ставляться до зв'язків із Росією, як, наприклад, в Австрії, Словаччині, Угорщині чи Молдові, громади й інституції розділилися, коли мова зайшла про більш цілеспрямовану підтримку, що виходить за рамки первинної гуманітарної допомоги.

За межами України значні кошти мобілізували переважно ключові геополітичні гравці, що формують політику Європейського Союзу, зокрема Німеччина. Для великих донорів з помітною присутністю в гарячих точках по всьому світу, таких як Велика Британія, Франція чи Німеччина, реакція на війну в Україні була лише одним із глобальних викликів, що потребували вирішення, на відміну від регіонально орієнтованої зовнішньої політики малих і середніх держав Центрально-Східної Європи.

У кожному з випадків **обсяг і характер реагування визначали виборчі цикли й внутрішні потреби, і ніде спадщина не була помітним пріоритетом, порівняно з військовими чи гуманітарними заходами або підтримкою переміщених українців на місцевому рівні.** Спеціальні установи в кожній країні, такі як міністерства культури, національні відділення МРМ, ІКОМОС, ЮНЕСКО, представники академічних кіл і професійних асоціацій, а також НУО й інші суб'єкти громадянського суспільства мали активізуватись, збирати кошти й лобіювати підтримку. Вони робили це в умовах, коли надання такої допомоги часто **суперечило необхідності вирішувати внутрішні проблеми, а також у загальній ситуації, коли бюджети на культуру скорочувалися в контексті мінливого ландшафту безпеки на континенті.**

Після того, як на початку квітня 2022 року з перемогою України було ліквідовано північний фронт і перспективи наземного штурму Києва вдалося уникнути, центральні державні органи, такі як Міністерство культури та стратегічних комунікацій, змогли продовжити свою діяльність у більш спокійний спосіб. На той час уже **з'явилися широкі галузеві мережі. Досвід, накопичений у перші тижні, поступово поширювався професійними мережами.** Було зареєстровано кілька нових ініціатив, що стали контактними центрами як на міжнародному рівні, так і всередині країни. Це сприяло **ефективнішій комунікації між регіонами, країнами й напрямками діяльності. Підвищення рівня безпеки у столиці** також означало, що ступінь і характер іноземного залучення до сектору спадщини поступово змінювався **через приплив більш структурованої міжнародної підтримки.** З поверненням дипломатичного персоналу **організації, що працюють зі спадщиною і мають досвід цільової підтримки у воєнний час, включно з великими МНУО, почали розширювати свою присутність у країні.**

Межа між надзвичайними заходами й (частковим) поверненням до проєктних норм і норм дотримання грантових умов певний час залишалася розмитою. Надзвичайні режими продовжували впливати на інституційні стратегії протягом року після вторгнення, або й довше, а **багато рішень, ухвалених у відповідь на перший шок від вторгнення, принесли свої плоди лише багато місяців потому.** Окрім одноразових заходів, реагування на надзвичайну ситуацію також призвело до зміни стратегічних і бюджетних планів державних органів і організацій громадянського суспільства. Відкривалися нові джерела фінансування, змінювалися стратегічні пріоритети з урахуванням нових потреб. Стосовно **довгострокової перспективи багато організацій також казали про виклики, пов'язані з утриманням України на міжнародному порядку денному.** Мінливі внутрішні виклики, зміни політичного керівництва в країнах-союзниках, а також інші війни призвели до поступового зміщення фокусу уваги і ресурсів від країни.

У цьому розділі ми розглядаємо **виникнення нових процедур і реінтеграцію підтримки у сфері спадщини під час війни в міжнародну проєктну економіку.** Спочатку ми простежуємо, як встановлювалися пріоритети й нові *методи роботи* з точки зору оцінки потреб і розподілу допомоги в Україні. Ми показуємо, як **повернення головних організацій, що займаються спадщиною, змінило ландшафт, у якому**

на етапі надзвичайної ситуації домінували місцеві організації й низові ініціативи. Ми розглядаємо підтримку стратегічних змін, таких як моніторинг пошкоджень, рух до оцифрування й розбудова галузевих спроможностей, визначаючи виклики, характерні для кожного з них.

Ми демонструємо, як **із виснаженням від війни** набирає обертів **робота спеціалізованих установ** зі складними процедурними нормами, як-от ЮНЕСКО, або **види робіт, що вимагають складних переговорів з державними суб'єктами**, як-от навчання ЗКС в армії. У цьому розділі ми повертаємося до поділу праці й **відносного браку комунікації між політико-дипломатичною ланкою роботи зі спадщиною і громадськими суб'єктами, які займаються спадщиною** і працюють у НУО й інших громадських ініціативах, а також в організаціях державного сектору.

Основні висновки

- Початкова надзвичайна ситуація змінилася **більш стабільним і передбачуваним фінансуванням і поверненням до проєктної економіки**. Логіка надзвичайної ситуації деякий час переважала, оскільки багато проєктів, розпочатих раніше, принесли свої плоди лише в наступний період.
- **Реакція була більш різноманітною**, оскільки великі МНУО й іноземні державні органи заходили в країну або поверталися до неї, а нещодавно створені ініціативи зростали. Ресурсне забезпечення ключових ініціатив відбувалося через **коаліції міжнародних донорів**, що призвело до появи неформальних партнерств.
- Спроможності держави не зросли суттєво, **але координація між державними й недержавними суб'єктами, наприклад, через «ініціативи-кентаври», і їх фінансування покращилися**. Значні обсяги фінансування були спрямовані безпосередньо до організацій громадянського суспільства, що радше призвело до розбудови широких галузевих, а не державних, спроможностей.
- У міжнародному **політико-дипломатичному середовищі** дедалі частіше використовуються міжнародні інструменти й списки «об'єктів, що перебувають під загрозою» для позначення й захисту української культурної спадщини з **метою посилення видимості загроз, залучення ресурсів і політичної маргіналізації Росії**.
- Протягом 2023-24 років міжнаціональні агентства, міжурядові органи й відповідні МНУО, пов'язані із цією політико-дипломатичною ланкою,

також посилили свою присутність в Україні, співпрацюючи з центральною владою України в цивільній і військовій сферах з метою зміцнення потенціалу у сфері ЗКС й імплементації МГП.

- Підтримка, отримана від провідних гравців у міжнародній професійно-дипломатичній і державній сфері, була **сконцентрована у великих центрах і довкола об'єктів Світової спадщини й інших престижних об'єктів спадщини**.
- **Відносно повільні темпи розвитку** цієї сфери, порівняно з більш швидкою та гнучкою роботою МНУО й українських «кентаврів» у перші 6-12 місяців війни, є наслідком **адміністративної бюрократії, дипломатичних міркувань і політичних пріоритетів, що опосередковують роботу ключових суб'єктів**.
- **Дипломатичні, військові й державні ініціативи** — це відносно закрита сфера, що визначається **обмеженими каналами комунікації із суб'єктами громадянського суспільства й професійними асоціаціями**.
- **Організації-містки, що з'єднують різні географічні й галузеві рівні нового ландшафту підтримки**, обмінюючись контактами, полегшуючи комунікацію та логістичні потоки, є ключовими для координації та ефективності сектору.

Рекомендації

- Треба сприяти розбудові державних спроможностей через тіснішу співпрацю між суб'єктами громадянського суспільства й державними органами. У таких партнерствах слід забезпечити прив'язку фінансування до довгострокових програм, що над ними суб'єкти працюватимуть спільно.
- Варто працювати **над налагодженням тіснішої комунікації, більшої прозорості й підзвітності** між політико-дипломатичною ланкою у сфері спадщини й громадськими та професійними організаціями.
- Слід визнати, що **масштаб, швидкість і гнучкість втручання варіюються в різних типах організацій**. Замість того, щоби прагнути до уніфікованого покращення врядування в усьому секторі, **працуйте з розмаїттям**, заохочуючи вільну координацію між суб'єктами.

- **Треба збільшити пряме фінансування «ініціатив-кентаврів»**, особливо в тих сферах політики, де державні інституції відіграють вирішальну роль, але потреби стрімко змінюються. Поза контекстом війни, що триває, варто перенести частину гнучкості третього сектору в принципи роботи державного сектору.
- **Слід визнати й забезпечити ресурсами «організації-містки»** для підтримки комунікацій і логістичних потоків, що **допоможе досягти більшої координації та ефективності** між різними рівнями в галузі й географічно.
- **Встановлюючи або розширюючи присутність у країні, міжнародним суб'єктам варто співпрацювати з «організаціями-містками» й «ініціативами-кентаврами»** для підтримки більш стратегічного, децентралізованого й відповідного місцевим умовам реагування.
- Треба сприяти **діалогу в галузі й координації між основними донорами** для ефективнішого фінансування ініціатив, що посилюють державні спроможності, але залежать від непередбачуваного грантового фінансування.

4.1. Розбудова спроможностей поза державою: потоки фінансування й проєктна економіка

Перший рік після початкового етапу надзвичайної ситуації виявився вирішальним для мобілізації сектору як в Україні, так і на міжнародному рівні. Існуючі або новостворені партнерства між українською державою та ключовими міжнародними організаціями, такими як ІККРОМ, ЮНЕСКО, ALIPH, Міжнародний комітет «Блакитного щита», Європейська комісія, Смітсонівський інститут, Гете-Інститут, Світовий фонд пам'яток тощо, часто **активізувалися вже після початкового етапу надзвичайної ситуації**. Частина цих організацій відновила свою присутність/з'явилася в країні протягом цього періоду.

«Ініціативи-кентаври», такі як ШПС й МКЦ, **що працювали як сполучні ланки** на місцях (див. Розділ 3), розширили свої мережі й поглибили знання про міжнародний донорський ландшафт. **Накопичення знань щодо мобілізації допомоги серед місцевих організацій супроводжувалося звуженням спеціалізації, що призвело до більш ефективного й скоординованого реагування.** Наприклад, ШПС почав зосереджуватися на моніторингу за шість місяців після початку повномасштабного вторгнення, а МКЦ сконцентрувався на закупівлі й розподілі допомоги для менших музеїв на сході й півдні країни. Багато фахівчинь зі спадщини, з якими ми провели інтерв'ю, повідомляли, що повернулися до більш сфокусованої професійної роботи

після тотального, часто гуманітарного й/або військового волонтерства, характерного для перших кількох місяців. У міру того, як **зростала видимість таких організацій-містків** як в Україні, так і на міжнародному рівні, вони ставали визнаними контактами серед донорів.

Відомі українські **державні установи в обласних центрах**, такі як Одеський художній музей чи Дніпровський національний історичний музей імені Дмитра Яворницького, мали кращий доступ до підтримки й можливостей і **почали ділитися досвідом і контактами зі своїми колегами в менших установах і/або віддаленіших місцях**. Ця діяльність **ґрунтувалася на наявній вертикальній структурі управління української бюрократичної системи охорони спадщини**, згідно з якою провідні регіональні організації здійснюють нагляд за установами на території району чи округу. Це означало, що **керівництво таких установ у центрах великих міст могло покладатися на такі усталені колегіальні зв'язки, обмінюватися досвідом і порадами**.

Підтримка через наявні контакти між іноземними фахівцями, українцями за кордоном і фахівцями всередині країни виходила за межі ситуативних заходів, характерних для початкового етапу надзвичайної ситуації, іноді переростаючи в більш масштабні спроби співпраці. Більшість опитаних нами іноземних фахівців, які особисто відвідали Україну, робили це, починаючи з літа 2022 року. **Місії від організацій також почалися в другій половині 2022 року**, наприклад, спільна місія ІКОМОС/ІККРОМ у липні 2022 року й перша місія Міжнародного БЩ в Україні в листопаді 2022 року. Навіть такі організації, як ALIPH, що були активними на ранніх етапах, відрядили своїх керівників лише в червні 2022 року. Особисті зв'язки призвели, серед іншого, до спільної моніторингової роботи, дискусій щодо належної стандартизованої фіксації пошкоджень об'єктів спадщини й обговорення викликів оцифрування.

У другій половині 2022 року й першій половині 2023 року спостерігалось посилення координації між різними організаціями й чіткіший розподіл організаційних повноважень і сфер відповідальності. Однак **сектор залишався перенаповненим і лише частково скоординованим**. Українська держава, зокрема МКСК, зберегла свою позицію першої контактної особи для багатьох великих міжнародних гравців й іноземних державних установ. Міністерство, як і раніше, керувало об'єктами державної власності по всій країні, включно із забезпеченням основних операційних витрат, охороною об'єктів Світової спадщини й координацією з ЮНЕСКО (наприклад, щодо підготовки кадрів, списків об'єктів, що перебувають під загрозою зникнення, і номінацій/призначень). Однак фінансові й кадрові **спроможності МКСК й інших державних органів залишалися обмеженими, особливо з огляду на значний додатковий обсяг роботи, спричинений повномасштабною війною**.

4.1.1. Нові логістичні ланцюги

Завдяки близькості до польського кордону, відносній безпеці й концентрації фахівців й інституцій у сфері спадщини **Львів став логістичним вузлом для української спадщини, через нього проходила значна частина міжнародної допомоги**. Вищезгадані ініціативи-містки надбали спроможність отримувати й розподіляти допомогу, особливо після запровадження нових митних правил щодо імпорту гуманітарної допомоги, що їх варто дотримуватися з-за кордону без належної документації від українських реципієнтів.

Багато **польських організацій розповіли про свою посередницьку роль**. До них зверталися західноєвропейські ініціативи, сподіваючись надіслати матеріали й обладнання в Україну, але не маючи для цього логістичних і бюрократичних навичок. Польські «містки» кшталту польського Центру допомоги для культури України часто координували й отримували допомогу з усієї Європи, а потім везли її до Львова, звідки різні місцеві ініціативи допомагали розподіляти її по всій країні. У діяльності великих консорціумів, таких як Європейський Центр Компетенції зі збереження культурної спадщини, це означало, що часто саме польські фахівці шукали й підтримували контакти зі своїми українськими колегами, а західноєвропейські партнери по консорціуму керували концептуалізацією й проєктами.

Цей розподіл праці був помітний і визначав роль сусідніх країн, передусім Польщі, відносно Західної Європи, а всередині України — Львова й інших західноукраїнських міст відносно Півдня й Сходу. **Нові ланцюги постачання підвищили ефективність і передбачуваність надання матеріальної допомоги, однак вони також сприяли нерівномірному розподілу ризикованої праці.**

4.1.2 Спроби моніторингу пошкоджень

Моніторинг завданої культурній спадщині шкоди став одним із головних викликів на ранньому етапі. Ця робота вимагає координації та здатності збирати докупи різноманітні джерела даних. Теоретично моніторинг стану нерухомої спадщини по всій країні входить **до повноважень МКСК**, але через труднощі, описані в Розділі 2 (див., зокрема, 2.2.2 і 2.3), **до початку ескалації конфлікту міністерство не мало централізованої системи, щоби пов'язати реєстри з моніторингом стану пам'яток або іншими проєктними роботами.**

Наявні державні реєстри містили базову інформацію, включно з географічними координатами, описами й (часто) фотографіями, але **не проводилися регулярні її оновлення. Що стосується археологічних пам'яток, у тому числі відомих, але не досліджених, тут ситуація була ще неодноріднішою**, оскільки документація була в дуже різних організацій, і навіть якщо вона зберігалася в цифрових базах даних, то не завжди була стандартизованою та легкодоступною для спільного використання.

Відділи культури в місцевих адміністраціях попросили зібрати інформацію про по-

шкоджені об'єкти, але це робилося вручну. У Чернігові, наприклад, у таблицях Excel, що оновлювалися й регулярно надсилалися до Києва. Подібна робота тривала й в інших регіонах, але, за повідомленнями, ці дані збиралися вручну, без внесення до центральної цифрової бази даних. Навіть якщо недержавні суб'єкти спробують розробити комплексні бази даних для моніторингу пошкоджень або управління інформацією про нерухому спадщину, **цей напрямок діяльності потенційно виграє від більш комплексного підходу.**

З огляду на небезпеку відвідування об'єктів спадщини на місцях, менша кількість багатоцільових моніторингових візитів знизилася би ризики для залученого персоналу. Утім, вимоги до документації та стандарти відрізняються для проєктів зі стабілізації чи відновлення та для юридичного документування до потенційних справ про воєнні злочини, тому багатоцільові візити не завжди були можливі. Координація була значним викликом: виникали проблеми з лідерством, доступними ресурсами й експертизою з побудови спільних платформ у переповненій, різноманітній і нескоординованій галузі роботи зі спадщиною у надзвичайних ситуаціях.

МКСК створило загальнодоступну базу даних підтверджених випадків під назвою «Зруйнована культурна спадщина України», куди були завантажені фотодокази. Однак їхні спроби створити централізовану базу даних передбачали **співпрацю з НУО й міжнародними організаціями.** З літа 2024 року база даних більше не доступна, хоча робота з моніторингу триває. Згідно з новинами, опублікованими на сайті Міністерства, станом на 5 листопада 2024 року 2 109 об'єктів визнані пошкодженими.¹⁹

Одночасно існувало кілька ініціатив із документування: окрім МКСК і Лабораторією моніторингу спадщини заради відновлення (HeMo), ЮНЕСКО проводить власну оцінку збитків, яка станом на 20 січня 2025 року підтвердила пошкодження 476 об'єктів²⁰. Крім того, Смітсонівська ініціатива з порятунку культурної спадщини проводить супутниковий моніторинг 28 710 об'єктів на предмет потенційної шкоди культурній спадщині, і станом на квітень 2024 року вони припускають потенційну шкоду 2 122 об'єктам (Bassett та ін. 2024).

Той факт, що МКСК було лише одним з важливих учасників у цій сфері, означає, що, хоча **координація між ініціативами існувала, вона була не структурно вбудованою функцією, а свідомою стратегією, якої дотримувалися багато учасників.** Відбувся значний обмін знаннями для сприяння стандартизації та поширення міжнародно прийнятих практик документування, таких як шаблон документації ІК-КРОМ, але **у сфері спадщини лишалося багато задач і координація між суб'єктами була лише частковою.**

¹⁹ 2 109 об'єктів культурної інфраструктури було пошкоджено або зруйновано внаслідок російської агресії, 5 листопада 2024 року. <https://mcsc.gov.ua/en/news/2109-cultural-infrastructure-facilities-have-been-damaged-or-destroyed-due-to-russian-aggression/> [Останнє відвідування: 20 лютого 2025 року]

²⁰ Пошкоджені культурні об'єкти в Україні, верифіковані ЮНЕСКО, <https://www.unesco.org/en/articles/damaged-cultural-sites-ukraine-verified-unesco> [Останній доступ: 26 лютого 2025 р.].

Варто зазначити, що суміжні сфери, що потребують моніторингу й систематичного документування, такі як потенційні воєнні злочини проти культурної спадщини, стикаються зі **схожими викликами**. Незважаючи на те, що в Україну прибули групи прокурорів, навчання й загальна розбудова спроможностей, а також координація стандартизованого укладання й обміну даними залишаються проблемами. Не менш складним завданням є створення дієвої системи боротьби з **незаконним обігом культурних цінностей**, частково **через відсутність будь-якої офіційної структури для розбудови довіри й співпраці між фахівцями у сфері культурної спадщини, правоохоронними органами, службами безпеки й іншими зацікавленими сторонами до початку повномасштабного вторгнення**.

Реагування на цей системний виклик в умовах масштабної війни виявило вже наявні системні проблеми, так само як спроби моніторингу збитків висвітлили обмеження, що існували до вторгнення в цифрових реєстрах, управлінні даними й ширшій державній спроможності загалом.

Лабораторія моніторингу спадщини. Складна стежка у розбудові спроможностей

Найбільш амбіційна ініціатива, що намагалася використати ці потоки даних і створити стандартизовану інфраструктуру, була започаткована НеМо. НеМо **виникла завдяки регіональним експедиціям для моніторингу пошкоджень, що фінансувалися багатьма міжнародними НУО**, такими як Світовий фонд пам'яток, «Реагування на надзвичайні ситуації в культурі» й Смітсонівська ініціатива з порятунку культурної спадщини (SCRI). Визнаючи важливість стандартизованої документації, введення даних і належної інфраструктури, НеМо від початку була проєктом з розбудови спроможностей.

Робота, включно з виїздами на місця, розпочалася у жовтні 2022 року. Були використані стандарти Міжнародного центру з дослідження, збереження та реставрації культурних цінностей (ІККРОМ), доповнені свідченнями й доказами злочинів проти культури за методикою, розробленою SCRI.

НеМо **координує свою діяльність з МКСК, але вона залишається «ініціативою-кентавром» громадянського суспільства**, чиї ключові члени обіймають керівні посади в державних організаціях, що займаються питаннями спадщини. Засновник Василь Рожко, наприклад, є директором історико-культурного заповідника «Тустань». Діяльність заповідника можна назвати **компенсаторною, оскільки він працює у сфері, де, як видається,**

бракує державних спроможностей, а надавані ним послуги допомагають державі виконувати свою роль розпорядника.

Утім, через відсутність довгострокового базового фінансування або будь-яких державних гарантій, **успіх НеМо тісно пов'язаний з наявністю грантового фінансування, хоча його роботу можна охарактеризувати як критично важливу державну службу в умовах воєнного часу.** Якість і застосовність результатів цієї роботи частково залежить від масштабу й тривалості діяльності, тому непередбачуваність у фінансуванні може фактично створити «скляну стелю», що підриває прагнення формувати центральну базу даних як точку відліку.

4.1.3 Децентралізоване реагування на цифрову документацію та навчання

Оцифрування колекцій — це окрема, хоча й споріднена з моніторингом пошкоджень сфера, що також може включати, наприклад, сканування документів, фотограмметрію, наземне лазерне сканування й/або LiDAR з повітря для превентивної фіксації об'єктів і місць або для документування руйнувань. **На відміну від ручного моніторингу пошкоджень, сфера оцифрування може добре працювати за умов децентралізованого реагування й навіть вигравати від нього, хоча в довгостроковій перспективі це може призвести до створення складних і неоднорідних практик управління даними.**

Цифрові втручання варіюються від дуже складних і технологічно просунутих дорогих заходів до портативних, дешевших рішень. Профілактичне документування пам'яток за допомогою фотограмметрії та лазерного сканування або обстеження археологічних об'єктів за допомогою LiDAR вимагає більше ресурсів, ніж фотограмметричне моделювання культурних цінностей у музейних колекціях, створення цифрових списків каталогів, сканування рукописів й архівних документів або створення цифрових фотографічних записів колекцій чи пам'яток. Відповідно, фінансові ініціативи **варіюються від невеликих інфраструктурних грантів для сприяння цифровій інвентаризації до комплексних ініціатив з лазерного сканування** ключових пам'яток, а також **більш масштабних заходів**, спрямованих на покращення у галузі.

На початковому етапі більшість культурних інституцій в Україні працювали із **застарілим обладнанням**, і лише деякі з них мали сканери чи камери, придатні для оцифрування колекцій, або навчених фахівців для роботи з ними. **Відсутність функціонуючої інфраструктури оцифрування підвищувала вразливість колекцій,**

оскільки без цифрової інвентаризації складніше зафіксувати потенційні пошкодження, а відсутність цифрових копій означає, що втрату оригіналів неможливо буде компенсувати. Тому оцифрування колекцій вже на ранньому етапі визнали пріоритетним завданням.

Приватні компанії, наприклад, українська «SKEIRON», створювали 3D-моделі об'єктів національної спадщини **за допомогою фотограмметрії та лазерного сканування, отримуючи гранти від різних донорів, у тому числі іноземних держустанов**²¹. Наприклад, лазерне сканування Софії Київської, що є частиною ансамблю Світової спадщини ЮНЕСКО, було профінансовано Посольством Австрії в Києві й виконано компанією «SKEIRON». Міжнародні консорціуми, такі як фінансований Європейською Комісією проєкт Європейського Центру Компетенції зі збереження культурної спадщини «Врятуймо пам'ятки України», також активно працювали у цій сфері, але фокусувались на головних історичних центрах кшталту Києва, Львова й Одеси.

Менші інфраструктурні гранти надавалися в рамках таких проєктів, як фінансований Німеччиною проєкт «Збереження документів та архівних фондів в Україні», або через індивідуальні й малі інституційні гранти, що розподіляються програмою «House of Europe» за рахунок ЄС. Світовий фонд пам'яток також брав у цьому участь, співпрацюючи з Державним архівом Київської області (ДАКО) над оцифруванням їхніх колекцій.

Багато з тих, хто отримав разове фінансування на підтримку українських партнерств, наприклад, за програмою «Ініціатива з партнерства між університетами Сполученого Королівства й України» від Англійської дослідницької ради, розглядали обладнання для оцифрування й підтримку серверів як просту форму допомоги, але згодом зіткнулися з **непередбачуваними проблемами**. Наприклад, буває, що бракує відповідних мереж і **досвіду для підтримки логістики імпорту в країну, що перебуває у стані війни**, або **несподівано виникає потреба у навчанні, пов'язаному з дуже різними практиками архівування**, щоби це обладнання могло слугувати за призначенням.

У поєднанні з навчанням і за умови забезпечення сталості цих заходів **зусилля з оцифрування були важливим і часто успішним напрямком роботи**. Однак у багатьох випадках ситуативні закупівлі обладнання, різноманітність і висока вартість програмного забезпечення для управління даними й загальної інфраструктури, а також недостатня поінформованість про поточні паралельні проєкти могли **перешкоджати життєздатності й ефективності цих ініціатив у середньостроковій і довгостроковій перспективі**. Майбутня доля цих ініціатив не завжди продумується на початку проєктів, **тому подальша робота з оцінки результатів роботи галузі та їх потенційного узагальнення буде важливою, щоби належно оцінити пророблену роботу**.

²¹ #SAVEUKRAINIANHERITAGE: 3D-сканування в Україні. <https://4marikr.notion.site/eb1de5ab63164895aed1e234ade9492b?v=2e83cd4721dd4704910165344b507edd> [Останній доступ 26 лютого 2025 р.]].

Збереження української архівної спадщини. Мікро-підтримка на місцях

Один із проєктів, що пропонував **пряму допомогу в оцифруванні музейних й архівних колекцій** через надання доступного обладнання українським культурним установам, виявився успішним й економічно ефективним вже на початковому етапі. Він був профінансований Уповноваженою федерального уряду з питань культури та засобів масової інформації Німеччини (ВКМ) і виконаний Музеєм «Берлін-Карлсгорст» (колишній Німецько-Російський музей Карлсгорст).

Проєкт розпочався у липні 2022 року, коли Міністерство культури Німеччини вирішило посилити підтримку сектору української спадщини в умовах війни. Протягом 8 місяців проєкт **допоміг 76 українським інституціям принаймні частково оцифрувати їхні колекції**.

Виділений бюджет у розмірі **0,5 млн євро можна було витратити всередині країни**, і він був розроблений як форма **швидкого реагування, а отже, дозволяв більше гнучкості, ніж зазвичай прийнято в управлінні й нормах дотримання грантових умов, що регулюють галузь**. Це було пов'язано з тим, що рішення про виділення додаткового фінансування все ще ґрунтувалося на логіці надзвичайної ситуації, характерній для початкової фази вторгнення.

Дозвіл здійснювати закупівлі всередині країни означав, можливість скорочення витрат на посередників, а також на транспортування обладнання. Проєкт міг ефективно працювати з мінімальним штатом співробітників у Берліні, тому лише невелика частина ґранту була витрачена за межами України. З огляду на орієнтацію музею, співробітники розмовляли російською, а в деяких випадках і українською мовами, що дозволило **напрямку спілкуватися з реципієнтами** про їхні потреби.

Проєкт запропонував комплексне рішення для перших кроків, що дозволило би українським установам, особливо музеям, бібліотекам й архівам, розпочати оцифрування своїх колекцій. Воно включало **закупівлю й доставку недорогих, простих у використанні камер, ноутбуків і сканерів**, що, тим не менш, були достатньо якісними для створення адекватних записів. До цього додалося **українськомовне онлайн-навчання процесу запису, а також каталогізації та управління створеними даними**. Розроблене в Німеччині програмне забезпечення для управління музейними цифровими даними було локалізоване й доступне українською та російською мовами, щоби

знизити бар'єр доступу до нього, а також пропонувалося навчання, що проводилися українською або російською мовами.

Підхід, що пропонував низькотехнологічне, легкодоступне обладнання як частину комплексного рішення для зберігання та управління даними, був одним із найуспішніших у **досягненні точок «останньої милі» (кінцевих реципієнтів)**. Він забезпечив доступ до підтримки спадщини для менш забезпечених установ по всій країні, а запропоноване рішення не було прив'язане до подальшого фінансування проєкту.

4.2. Основні міжнародні суб'єкти, мережі й коаліції

Після початкової надзвичайної ситуації **великі державні й міжурядові організації**, такі як ЮНЕСКО, Європейська комісія, Гете-Інститут, а також великі НУО та МНУО, такі як ALIPH, Світовий фонд пам'яток, Міжнародний «Блакитний щит» й ІКПРОМ, **посилили свою присутність в Україні**.

Деякі з них, такі як «House of Europe», КМЕС (EUAM), EUDEL і ЮНЕСКО, збільшили або перерозподілили наявні бюджети в Україні. **Деякі відкрили нові польові офіси, інші, як-от EUDEL, розбудували свою діяльність на довготривалій фізичній базі з метою розвитку багаторівневої підтримки регіональних і місцевих інституцій у сфері спадщини й культури, а також національних інституцій²²**. Інші, як-от Світовий фонд пам'яток, винайняли місцевих фахівців для підтримки присутності на місцях, а ще інші, як Міжнародний БЩ, продовжували працювати дистанційно, але ініціювали періодичні візити/місії та **розширили свої мережі контактів і бюджети**.

Відкриття **нового офісу ЮНЕСКО** в Києві в жовтні 2022 року — особливо важлива подія для цієї провідної міжурядової організації у сфері спадщини у всьому світі, що відіграє суттєву роль, коли йдеться про ГК54. **Підрозділ ЮНЕСКО з питань готовності й реагування на надзвичайні ситуації (EPR) взяв на себе координацію дій суб'єктів, які підтримували роботу з оцінки пошкоджень на місці**. EPR є продуктом нещодавніх війн, його діяльність полягає у фінансуванні на початку. Воно покриває потреби до фази відновлення, щоби раннє реагування включало в себе догляд за спадщиною.

Ці суб'єкти відіграють важливу роль у всіх сферах фінансування спадщини — від стабілізаційних проєктів до прямої підтримки працівниць сфери спадщини, евакуації, оцифрування й обміну знаннями. Вони **працюють з державними органами, а також з громадянським суспільством і НУО**. Іноді їхні втручання **допомагали**

²² Рада Європейського Союзу, Звіт про прогрес у реалізації «Концепції щодо культурної спадщини в умовах конфліктів і криз. Компонент миру та безпеки у зовнішній діяльності Європейського Союзу» й відповідних Висновків Ради, 12/09/2022. <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-12398-2022-INIT/en/pdf> [Останній доступ 26 лютого 2025 р.]

заповнити прогалини в державній спроможності до ЗКС або покращити інфраструктуру, що працювала неповноцінно. У інших випадках вони сприяли **новим ініціативам**, що виникли поза державним сектором. Кожна сфера стикається з різними викликами, але всі вони містять уроки, пов'язані зі втручаннями під час війни за межами України.

4.2.1 Міжнародне фінансування поза підтримкою центральної влади

Деякі національні держави та Єврокомісія підтримували роботу зі спадщиною в Україні через конкретні двосторонні проєкти з МКСК або спонсорували неурядові громадські організації, пов'язані з державою, такі як Британська Рада чи Гете-Інститут, щоби ініціювати проєкти безпосередньо з українськими організаціями, часто у координації з МКСК. **Інші вирішили не спрямовувати фінансування безпосередньо в Україну, а робити це через ЮНЕСКО як провідну міжурядову організацію, використовуючи її мультидонорську схему для допомоги** конкретним проєктам.

Двома країнами-членами ЮНЕСКО, що на сьогоднішній день **зробили найбільші пожертви** на проєкти у сфері спадщини за цією схемою, є Японія та Іспанія. Японія підтримала діяльність ЮНЕСКО з оцінки й моніторингу збитків, виділивши 23,5 мільйона євро з початку вторгнення.²³ Іспанська підтримка була більш проєктною: Іспанське агентство з міжнародного співробітництва з метою розвитку (AECID) разом з ЮНЕСКО, МКСК і Львівською міською радою у 2024 році запустили флагманський проєкт «Львівський культурний хаб» — установу, спрямовану на навчання й розбудову спроможностей у галузях спадщини й культури.²⁴

Крім того, у 2023 році для підтримки розвитку національної системи управління культурною спадщиною в Україні й сприяння цифровій трансформації було використано **Надзвичайний фонд спадщини ЮНЕСКО** — об'єднаний механізм нецільового фінансування. Підтримку об'єднано надав десяток країн-членів.

Усі ці приклади демонструють, як **ЮНЕСКО й інші основні гравці перейшли до індивідуальних перемовин з країнами-донорами** щодо покриття витрат на заходи в надзвичайних ситуаціях і як **коаліції між такими донорськими організаціями й національними донорськими установами** призвели до створення **дедалі складнішого донорського ландшафту** на міжурядовому рівні. Як і у випадку з іншими видами проєктного фінансування, його обсяг і довгострокова доцільність залежать від того, чи постійно воно доступне.

Багато проєктів МНУО й міжурядових агенцій реалізувалися завдяки **спільним зусиллям із МКСК або в координації з ним**. Наприклад, створення Мапи ризиків для культурної спадщини України на основі ГІС під керівництвом програми ІКПРОМ

²³ Підтримка Японією України через ЮНЕСКО. https://www.unesco.emb-japan.go.jp/itpr_ja/ukraine_support_EN.html 7 лютого 2024 року. [Останній доступ: 24 лютого 2025 р.]

²⁴ Львівський культурний хаб, <https://www.lvivculturehub.com/about-us> [Останній доступ 26 лютого 2025]

«Перша допомога та стійкість», що фінансується Державним департаментом США. Мапа розроблена у співпраці з МКСК, Музеєм Революції Гідності й Агенцією стійкості культури (ACURE).

Партнерства з нетрадиційними стратегіями фінансування також виникли навколо таких відомих МНУО, як ALIPH (див. вставку), що оминають **центральному владу, спрямовуючи фінансування організаціям громадянського суспільства**.²⁵ Такий принцип фінансування — ключова тенденція останніх кількох десятиліть не лише в Україні, а й у всьому світі. Це пов'язано зі зростанням проєктної роботи в державних установах і МНУО. Цю тенденцію все частіше називають **проєктифікацією** (Brass et al 2018; Godenhjelm et al 2015), вона широко описана в гуманітарному контексті й контексті розвитку, але також набуває все більшого значення в галузі спадщини. **Отримувачами фінансування МНУО є як представники громадянського суспільства, так і традиційні державні органи**, а спільні проєкти реалізуються з такими різними організаціями, як ЮНЕСКО й Національний науково-дослідний реставраційний центр України (ННДРЦУ).

Ці МНУО можуть діяти по обидва боки поділу між державою (цивільною та військовою) й громадянським суспільством, оминаючи величезну процедурну складність перших і підвищуючи оперативність реагування других. Хоча повідомлялося про певну напруженість із боку державних органів, що воліли би зберегти монополію на розподіл коштів міжнародних донорів, ці організації здебільшого доповнюють роботу держави і **зменшують навантаження на державний апарат**, при цьому зберігаючи координацію.

Нетрадиційне пряме фінансування місцевих проєктів зі спадщини. ALIPH

Глобальне занепокоєння руйнуванням спадщини зростало через збройні конфлікти, зокрема в Афганістані, Сирії та Іраку. Це призвело до появи **нових гравців у сфері спадщини, які працюють саме в зонах бойових дій**.²⁶ Створений у 2015 році Надзвичайний фонд спадщини ЮНЕСКО (HEF) залучив держави-члени й інших донорів до збору коштів конкретно для заходів, пов'язаних із конфліктами.²⁷

²⁵ Це відповідає ширшій тенденції в гуманітарному контексті й контексті розвитку загалом, коли з 1990-х років основні донори, включно з державними установами, дедалі частіше надають допомогу проєктам, а не державам (див., наприклад, Krause 2014: 3). За даними ОЕСР, понад 20% усієї двосторонньої допомоги спрямовується через НУО (OECD, 2015).

²⁶ Такі значущі організації, як Смітсонівська ініціатива з порятунку культури, що базується у США, з'явилися ще в 1990-х роках, але сектор розширився після подій 11 вересня й руйнування статуй Будди в Баміанській долині. У 2003 році Фонд Принца Клауса з питань культури та розвитку заснував неурядову організацію «Реагування на надзвичайні ситуації в культурі» (CER). У 2019 році Світовий фонд пам'яток запустив програму реагування на кризові ситуації, а інші інституції спадщини також збільшили свій потенціал у цьому напрямку. Музей Вікторії й Альберта також запустив проєкт «Культура в кризових ситуаціях» у 2019 році.

²⁷ Надзвичайний фонд спадщини (НФС), <https://www.unesco.org/en/culture-emergencies/heritage-emergency-fund> [Останній доступ 1 березня 2025 р.]

ALIPH, НУО зі штаб-квартирою у Швейцарії, що отримує значне державне фінансування й приватні пожертви, була створена у 2017 році у відповідь на зобов'язання, викладені в Декларації ЮНЕСКО в Абу-Дабі про захист спадщини та культурного плюралізму в зонах конфліктів 2015 року. Фонд спеціалізується на заходах, пов'язаних із надзвичайною ситуацією, стабілізації та порятунку й фінансує організації на місцях.

У березні 2022 року ALIPH уже затвердив свій «План дій із захисту спадщини в Україні», і різноманітні респонденти повідомили, що це був перший великий міжнародний донор, який зайшов у галузь. Низка великих міжнародних донорів вирішили спрямувати своє фінансування на охорону спадщини через цю організацію. Так ALIPH став ключовою організацією-містком між іноземними державами й місцевими українськими організаціями, а також між українською державою та її іноземними союзниками.

Наприклад, восени 2022 року ЄК надала ALIPH 2 мільйони євро для прямого швидкого фінансування проєктів підтримки української спадщини, посилячись на гнучкість їхньої моделі.²⁸ Фінансування Європейською комісією недержавних суб'єктів було відносно незвичним кроком, відмінним від звичних двосторонніх угод із конкретними державами, утім, це знаменувало радше диверсифікацію підходу, ніж його повну зміну. Державний департамент США й Монако також спрямовували значну частину своєї підтримки спадщини через ALIPH.

Станом на листопад 2024 року ALIPH витратив 7 мільйонів 200 тисяч євро в Україні, підтримавши 450 організацій.²⁹ Його портфоліо варіюється від екстрених заходів до стабілізаційних проєктів, 3D-сканування пам'яток і фінансування роботи мобільних «реставраційних клінік» із мандрівними фахівцями.

Організація часто працює через місцевих українських посередників, які розподіляють фінансування по всій країні, досягаючи віддалених, невеликих інституцій. Вона також спрямовує фінансування іншим МНУО й неурядовим державним органам у країнах-союзниках, які мають досвід й інфраструктуру для підтримки її проєктів, орієнтованих на Україну, а також виступає в ролі сполучної ланки, що зв'язує їх з українськими партнерами на місцях.

²⁸ ЄС та ALIPH допомагають захистити культурну спадщину в Україні, 11 листопада 2022 р. <https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/eu-and-aliph-help-protecting-cultural-heritage-ukraine-en?s=232#:~:text=The%20European%20Union%20provides%20EUR,Ukraine%20to%20protect%20cultural%20heritage>. [Останній доступ 14 лютого 2025 року].

²⁹ «План дій із захисту спадщини в Україні» від ALIPH на червень 2024 року від Фонду ALIPH, 10 червня 2024 р. https://issuu.com/aliphfoundation/docs/202406_presentation_aliph_ukraine_eng.pptx [Останній доступ 1 березня 2025 року]. Річний звіт ALIPH за 2022 рік Фонду ALIPH, 18 липня 2023 року. https://issuu.com/aliphfoundation/docs/annual_report_2022_en_2023_07_18 [Останній доступ 1 березня 2025 року].

4.2.2 Політико-дипломатична ланка роботи зі спадщиною

У другій половині 2022 року ми побачили результати **мобілізації політико-дипломатичної ланки захисту спадщини в умовах війни**. Вона значною мірою була зосереджена на захисті матеріальних культурних цінностей, як це й визначено в Резолюції ГК54 й Конвенції про охорону Всесвітньої спадщини. ЮНЕСКО перебуває в центрі цієї роботи як спеціалізована установа ООН і ключовий міжурядовий суб'єкт для своїх держав-членів. Професійні НУО, такі як ІКОМОС і МРМ, також відіграють активну роль, їхні експертні комітети часто надають консультації ЮНЕСКО, а також певною мірою ініціюють підтримку захисту спадщини на національному рівні.

ЮНЕСКО послідовно засуджувала напади Росії на історичні пам'ятки, ще й надзвичайно чітко, враховуючи політичну чутливість питання, адже головний злочинець, Російська Федерація, є постійним членом Ради Безпеки ООН з правом вето.³⁰ Також **послідовно засуджувалися** акти руйнування окремих об'єктів, наприклад, після ракетного обстрілу Львова в липні 2023 року, коли було завдано шкоди буферній зоні об'єкта Світової спадщини.

Основний напрямок діяльності організації пов'язаний із **використанням міжнародних інструментів для визначення й захисту української культурної спадщини**, він простежується з другої половини 2022 року, але значною мірою реалізується лише з 2023 року. **Історичний центр Одеси був внесений до списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО 25 січня 2023 року за екстреною процедурою**. Номінація була поспішною, сподівалися на посилений захист, хоча, можливо, це й не стало стримуючим фактором, оскільки об'єкт Світової спадщини й буферна зона зазнали ракетних обстрілів у липні 2023 року й листопаді 2024 року.³¹

Внесення історичного центру Одеси до реєстру Світової спадщини, ймовірно, **є найбільш радикальним кроком ЮНЕСКО за перший рік війни**, що його вона зробила у відповідь на запит Президента України у жовтні 2022 року. Однак вона також активно використовувала **Перелік об'єктів Світової спадщини в небезпеці**, наприклад, додавши до нього у вересні 2023 року об'єкти Світової спадщини у Львові, Києві й Одесі. Аналогічно, «Список культурних цінностей України, що перебувають під загрозою» ІКОМ³², опублікований у листопаді 2022 року, був спробою привернути увагу до проблеми, бити на сполох і, можливо, **активувати механізми, що могли би призвести до залучення більшої кількості ресурсів й експертизи на випадок пошкодження цих об'єктів**.

³⁰ For an analysis of announcements and declarations by major international agencies and state bodies, see Koscieljew (2023).

³¹ Le centre historique de la ville ukrainienne d'Odessa inscrit au Patrimoine mondial par l'UNESCO, 25 January 2023, <https://news.un.org/fr/story/2023/01/1131657> [Last accessed 14 February 2025] See: 'Odesa: UNESCO Condemns Strikes on World Heritage Site', 18 November 2024. <https://www.unesco.org/en/articles/odesa-unesco-condemns-strikes-world-heritage-site>. and 'Odesa: UNESCO Strongly Condemns Attack on World Heritage Property', 21 July 2023. <https://www.unesco.org/en/articles/odesa-unesco-strongly-condemns-attack-world-heritage-property>.

³² ICOM, 2022, Emergency Red List – Ukraine. <https://icom.museum/en/ressource/emergency-red-list-ukraine/> [Last accessed :14 February 2025]

Політичні й дипломатичні відносини й пов'язана з ними напруженість зрозумілі в контексті цих кроків. Рішення про включення історичного центру Одеси до списку Світової спадщини ЮНЕСКО було предметом гарячого голосування й ухвалювалося на тлі **серйозної дипломатичної напруженості**, включаючи заклики позбавити Російську Федерацію членства в ЮНЕСКО. На завершальному етапі процесу номінації виник конфлікт між ІКОМОС й установами, що готували досьє, щодо назви запропонованого об'єкта Світової спадщини: у досьє наголошувалося на історії міста до його анексії Російською імперією, що суперечить основним російським наративам про Одесу як про квінтесенцію імперського міста.³³ Іншим прикладом є прискорений розгляд заявки України на **визнання української культури борщу** частиною **нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО й внесення її до Списку об'єктів, що потребують термінової охорони** — цей процес став предметом гострих політичних дискусій.

Варто також зазначити, що попри те, що **підвищена увага через статус пам'яток** може сприяти посиленню захисту й залученню ресурсів, вона також ставить **українську державу під пильнішу увагу міжнародної спільноти**. Так сталося у випадку із заходами з **дерусифікації** історичного центру Одеси,³⁴ що призвели до прийняття обласною адміністрацією рішень про демонтаж 19 пам'яток і позбавлення інших пам'яток статусу таких, що охороняються. Група міжнародних фахівців із питань спадщини й небайдужі громадяни оскаржили ці дії як завдання шкоди об'єкту Світової спадщини на державному рівні, звернувшись до ЮНЕСКО з відкритим листом і розгорнувши палкі дискусії щодо належної реалізації процесу дерусифікації.³⁵

Міжнародні організації, такі як **ІКОМ та ІКОМОС, також** часто стикаються з **професійною та політичною напруженістю**. Багато їхніх національних відділень перебувають під значним політичним тиском, а це означає, що **їм складно виконувати свою роль професійних наглядців і органів підзвітності**. Один із членів ІКОМОСу

³³ Відкритий лист щодо проекту рішення 18-ї позачергової сесії Комітету Світової спадщини ЮНЕСКО в контексті розгляду номінації «Історичний центр портового міста Одеси», поданої Україною для включення до списку Світової спадщини, що перебуває під загрозою. 24 січня 2023 року. <https://mcsc.gov.ua/en/news/open-letter-regarding-the-draft-decision-of-the-18th-extraordinary-session-of-the-unesco-world-heritage-committee-in-the-context-of-the-consideration-of-the-nomination-historic-center-of-the-port-ci/> [Останній доступ 26 лютого 2025 р.]

³⁴ Правовою основою політики дерусифікації є закон «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів», який передбачає «ліквідації символіки російської імперської політики з метою захисту українського культурного та інформаційного простору». Огляд процесу декомунізації у 2015-2022 роках див. у Журженко (2022). Про поширення політики на дерусифікацію див. Бетлій (2022)

³⁵ Глобальний альянс 120 інтелектуалів закликає ЮНЕСКО захистити Одесу від культурного знищення. Одеський журнал. https://odessa-journal.com/Global%20Alliance%20of%20120%20Intellectuals%20Urges%20UNESCO%20to%20Protect%20Odessa%20from%20Cultural%20Erasure#google_vignette Отримано 26 лютого 2025 р.

З текстом листа можна ознайомитися тут: «Терміновий заклик до ЮНЕСКО про звернення до Президента України Володимира Зеленського з проханням відкласти до кінця війни, коли з'явиться можливість провести громадські консультації» 21 жовтня 2024 року, <https://odessa-journal.com/Global%20Alliance%20of%20120%20Intellectuals%20Urges%20UNESCO%20to%20Protect%20Odessa%20from%20Cultural%20Erasure>

з балтійської країни повідомив про розчарування через відчуття, що обґрунтована критика воєнних дій Росії політизована до такої міри, **що важко досягти глобального консенсусу щодо їх засудження, а голоси членів національних комітетів, як правило, відповідають геополітичним позиціям їхніх країн.**

Наростає бойкот участі членів російського національного комітету в конференціях для фахівців зі спадщини, відмова від співпраці відбувається на підставі порушення Росією Резолюції ГК54 й нехтування міжнародним правом у веденні війни. Німецький ІКОМ, наприклад, оголосив повний бойкот у лютому 2023 року й закликав **до розслідування ролі російських членів ІКОМ у захопленні українських культурних цінностей** на окупованих територіях.³⁶ Ці кроки, спрямовані **на ізоляцію та маргіналізацію російського сектору спадщини**, іноді організовували через обговорення зі членами українського національного комітету ІКОМ.

Станом на січень 2025 року вплив і наслідки застосування такого типу тиску досі важко оцінити як з погляду стримування, так і з погляду посилення тиску на російську державу. Потенціал для юридичних переслідувань збільшився з **наданням** Комітетом ЮНЕСКО із захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту в грудні 2024 року **посиленого захисту 27 об'єктам в Україні відповідно до Другого протоколу ГК54.**³⁷ Незважаючи на те, що Росія не підписала Другий протокол, включення об'єктів до списку **підвищує їхню видимість і значення** для міжнародної спільноти, гарантуючи неможливість заперечення їхньої значущості й місцезнаходження.

Нарешті, зусилля з **протидії незаконному обігу культурних цінностей з України вимагали постійної роботи основних державних органів і глобальної координації на рівні політико-дипломатичних зв'язків.** Тимчасові екстрені обмеження на імпорту культурних цінностей з України до торговельних вузлів уже запроваджено, хоча це сталося лиш у 2024 році (наприклад, Рада Європейського Союзу, 2024 рік).

Вони з'явилися **після досить обмеженого реагування галузі в період між 2014 і 2022 роками**, коли війна на Донбасі й російська анексія Криму створили значні ризики для незаконного обігу культурних цінностей. **Успіх цих заходів все ще залежить від серйозної підготовки й розбудови потенціалу для фахівців митних і правоохоронних органів як в Україні, так і в основних цільових країнах, що потерпають від незаконного обігу й суміжних злочинів у сфері культурної спадщини.**

³⁶ ІКОМ Німеччини бойкотує ІКОМ Росії, 13 лютого 2023 року. <https://icom-deutschland.de/2023/02/icom-deutschland-bannt-icom-russland/> [Останній доступ - 14 лютого 2025 року]

³⁷ У 2023 році до списку додали 25 об'єктів, а в грудні 2024 року — ще 2. Перші 25 об'єктів див. на сайті ЮНЕСКО. 2024. «Культурні цінності під посиленим захистом в Україні». Останній доступ 22 січня 2025 року <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000386886> Щодо доданих 2 об'єктів: «Україна: Ще дві культурні цінності під “посиленим захистом” ЮНЕСКО». Останній доступ: 22 січня 2025 р. <https://www.unesco.org/en/articles/ukraine-two-more-cultural-properties-under-enhanced-protection-unesco>

4.2.3 Розбудова державного потенціалу для ЗКС та імплементація МГП

На етапі надзвичайної ситуації провідні міжнародні організації у сфері ГКС54 й захисту культурної спадщини (ЗКС) в ширшому сенсі **надавали дистанційну підтримку** у формі заяв, консультацій і дистанційного супутникового моніторингу. Однак, починаючи з літа 2022 року, вони почали реалізовувати свої мандати шляхом активної присутності на місцях в Україні. ЮНЕСКО відкрила офіс у Києві, а такі організації, як Міжнародний «Блакитний щит», ІКОМОС, ІКОМ й ІКПРОМ здійснили особисті ознайомчі візити або місії.

Імплементація МГП має три напрямки: цивільні й військові підготовчі й захисні заходи; військові заходи під час конфлікту; і відповідальність за будь-які скоєні злочини. Однак **на практиці підтримка розбудови державного потенціалу щодо ГКС54 і протоколів до неї, як правило, перетинається з іншими заходами, пов'язаними із ЗКС у ширшому сенсі**, такими як реагування на надзвичайні ситуації, надання першої медичної допомоги й планування відновлення, що не включені до ГКС54. **Отже, відмінності можуть розмиватися**, як, наприклад, у сфері моніторингу збитків, що може бути спеціально зосереджений на МГП, але водночас також часто орієнтуватися на практичну першу допомогу або відновлення.

Багатогалузева програма ЮНЕСКО з підтримки української культури, що стартувала в лютому 2023 року і фінансується Японським цільовим фондом, є гарним прикладом того, **як на практиці перетинається робота у сфері МГП із ширшим контекстом ЗКС**. Проєкт спрямований на посилення реагування України у сфері захисту культурної спадщини у воєнний час. Одна його частина безпосередньо стосується імплементації МГП (наприклад, планування готовності до ризиків), але він також включає подальшу спроможність до відбудови, що виходить за рамки ГКС54 й протоколів до неї.

Важливо звернути увагу на те, що ЮНЕСКО й інші **міжнародні «великі гравці» у сфері ЗКС, як правило, зосереджуються на об'єктах Світової спадщини й інших об'єктах, що мають важливе національне або міжнародне значення**, тому що існує визнання міжнародної відповідальності. І справді, ЮНЕСКО заявляє: її проєкт реагування на надзвичайні ситуації, що фінансується японським цільовим фондом, буде «зосереджений насамперед на об'єктах, внесених до списку Світової спадщини, а також на об'єктах в Україні, внесених до тимчасового списку, що також перебувають під захистом Гаазької конвенції 1954 року».³⁸

Початкові особисті «місії» після фази надзвичайної ситуації були дослідницькими. Вони включали швидку оцінку рівнів руйнування спадщини й поради щодо реагування на надзвичайні ситуації. Однією з перших була спільна місія ІКОМОС-ІКПРОМ у липні 2022 року, що її заявленою метою було «оцінити шкоду, завдану куль-

³⁸ Портал основних даних ЮНЕСКО, Реагування на надзвичайні ситуації, пов'язані зі Світовою спадщиною та культурними цінностями: оцінка збитків і захист. Ідентифікатор проєкту 567UKR4000. <https://core.unesco.org/en/project/567UKR4000> [Останній доступ 18 лютого 2025 р.]

турній спадщині, визначити нагальні потреби й запропонувати технічну підтримку для підготовки систематичної та скоординованої національної стратегії для надання першої допомоги й планування відновлення».³⁹

Перші місії Міжнародного «Блакитного щита» були зосереджені на **перешкодах і викликах на шляху ефективної імплементації МГП**, а також на консультаціях і відповідних діях.⁴⁰ Наприклад, **БЩ очолив підготовку офіційного українського перекладу ГК54** й двох протоколів до неї для Міністерства оборони і його Сили територіальної оборони з метою «подальшого підвищення обізнаності й інтеграції міжнародних стандартів відповідальності».⁴¹ Перші місії Міжнародного «Блакитного щита» також зосереджувалися на оцінці завданої шкоди, зокрема, з погляду МГП, надаючи рекомендації МКСК щодо покращення імплементації МГП. Ці перші місії також включали консультації з Міністерством оборони, місцевими адміністраціями й НУО.

Більш суттєва розбудова галузевого потенціалу через внутрішні навчальні курси в цивільному секторі держави почне розгортатися лише з літа 2023 року. Наприклад, ІКОМОС, як дорадчий орган Комітету Світової спадщини, ініціював спільну програму розбудови потенціалу й технічної підтримки, координовану спільно з ЮНЕСКО й ІККРОМ. Перший навчальний курс із документування стану зберігання й управління ризиками на об'єктах Світової спадщини під час стихійних лих відбувся наприкінці липня 2023 року в Києві. **Семінари, курси й особисті місії набирали обертів й інтенсивності у 2024 році** й включали низку місій, профінансованих за рахунок вищезгаданого проєкту ЮНЕСКО у сфері Світової спадщини, як-от місія ЮНЕСКО/ІКОМОС із реставрації та відновлення історичного центру Чернігова у березні 2024 року й місія з підготовки до надзвичайних ситуацій у комплексі Софії Київської в серпні 2024 року.

У військовому секторі розвиток відбувався повільніше, ніж у цивільному. ЮНЕСКО відігравала важливу консультативну роль як одна з головних міжурядових установ, уповноважених захищати культурну спадщину як у мирний час, так і під час конфліктів. Паралельно **НАТО також робила свій внесок, надаючи консультації та проводячи тренінги з питань ЗКС за межами України.** Співпраця з державами-партнерами також відіграє важливу роль у розробці протоколу й навчанні військовослужбовців ідентифікації та захисту культурних цінностей (Міністерство оборони України 2024: 63). Проте, у підсумку, **МНУО часто спробувалися діяти швидше й гнучкіше**, пропонуючи підтримку військовому сектору.

³⁹ Спільна місія ІКОМОС-ІККРОМ в Україні, 26 липня 2022 р., <https://www.icomos-ukraine.org/recent-news-en/joint-icomos-iccrom-mission-to-ukraine> [Останній доступ: 19 лютого 2025 р.]

⁴⁰ Міжнародний «Блакитний щит» повертається в Україну, 25 лютого 2023 р., <https://theblueshield.org/bsi-returns-to-ukraine/> [Останній доступ 18 лютого 2025 р.]

⁴¹ Річний звіт «Блакитного щита» за 2023 рік, https://theblueshield.org/wp-content/uploads/2024/09/Blue-Shield-Annual-Report-2023-and-Financial-Report-2023_final.pdf [Останній доступ 15 січня 2025 року]

Як одна з провідних МНУО в цій сфері з унікальним мандатом ГК54, Міжнародний «Блакитний щит» прагне виконувати свою місію, **об'єднуючи зусилля силових структур і фахівців із питань культурної спадщини** для ЗКС у зоні бойових дій в Україні. Улітку 2023 року Секретаріат Міжнародного БЩ провів інтенсивні дискусії з українськими департаментами міжнародного права, цивільно-військовим співробітництвом, а також представниками Сил територіальної оборони. Результатом стала **домовленість між керівником цивільно-військового співробітництва (ЦВС) і БЩ про спільну роботу над створенням підрозділу ЗКС в Силах територіальної оборони (ТрО)**. Цей новий підрозділ ЗКС був створений у жовтні 2024 року з акцентом на ЦВС, що відображає підходи США й НАТО до вирішення питань ЗКС у збройних конфліктах.⁴²

Спочатку підготовка українських військових і персоналу ЦВС відбувалася за межами країни. Наприклад, у квітні 2023 року українські офіцери приєдналися до тренінгу ЦВС НАТО в Польщі, де, за повідомленнями, коротко розглядалися питання ЗКС. Перший спеціальний військовий тренінг із ЗКС відбувся у вересні 2023 року, коли **шість українських офіцерів** приєдналися до військовослужбовців з Великої Британії, Франції та Польщі в США для участі в інтенсивній навчальній програмі підготовки офіцерів із порятунку культурних цінностей, організованій Командуванням цивільних справ і психологічних операцій армії США й Смітсонівською ініціативою з порятунку культурних цінностей. Тренінг був зосереджений на обміні знаннями щодо імплементації ГК54 і протоколів до неї у випадку збройного конфлікту на основі доктринальних підходів, політик і найкращих практик США й інших країн-членів НАТО. **Тренінги для військовослужбовців в Україні почнуться пізніше**, наприклад, ЮНЕСКО провела перший тренінг для військовослужбовців і фахівців системи правосуддя в серпні 2024 року.⁴³

Про центральну роль української держави в цих цивільних і військових ініціативах свідчать повторювані заяви про те, що візити й заходи були організовані на прохання й/або за координації МКСК. Інші державні органи теж часто залучалися в тій чи іншій ролі, зокрема, Міністерство оборони й Генеральна прокуратура України. **Провідні благодійні МНУО** у сфері охорони спадщини, такі як ALIPH, а також **окремі українські «ініціативи-кентаври»**, що стали провідними «організаціями-містками» для транснаціональних заходів із ЗКС, іноді включали **до складу делегацій, що збиралися для участі в цих місіях**. Серед них ШПС відіграв важливу роль як сполучна ланка між фахівцями зі спадщини й військовими. Однак, **ключовими суб'єктами-оркестрантами є міжнародні організації та пов'язані з ними професійні дорадчі МНУО, що працюють у центрах політико-дипломатичної ланки**, що про них ішлося в попередньому розділі.

⁴² Варто зазначити, що лише невелика частка держав-учасниць, що підписали ГК54, мають спеціальні військові підрозділи ЗКС у тому чи іншому вигляді. Більшість держав-учасниць натомість покладаються на спеціальні юридичні консультації у військовій сфері.

⁴³ Україна: ЮНЕСКО збирає військовий, культурний і судовий персонал для захисту культурних цінностей, 12 серпня 2024 р., <https://www.unesco.org/en/articles/ukraine-unesco-gathers-military-cultural-and-justice-personnel-protection-cultural-properties> [Останній доступ - 26 лютого 2025 р.]

Хоча ця сфера не позбавлена напруженості, союзництва й конкурентних суперечностей, вона є **відносно замкнутим колом, визначеним давніми організаційними зв'язками й мережами окремих осіб, які поширюються й на державні міністерства і військові підрозділи ЗКС союзницьких держав, установи ЄС і структури ЦВС НАТО**. Проведені місії та заходи не лише розбудовують спроможності для ЗКС в Україні, але й сприяють поглибленню знань і розуміння ситуації серед союзників. Наприклад, за результатами перших місій Міжнародного БЩ були підготовлені інформаційні звіти про руйнування спадщини й потенційні воєнні злочини проти спадщини для Міністерства культури, медіа і спорту уряду Великої Британії в лютому 2023 року й Консультативної місії Європейського Союзу у вересні того ж року.⁴⁴

З іншого боку, **адміністративна бюрократія, дипломатичні міркування й політичні пріоритети також перешкоджають такій роботі** через велику кількість залучених державних і міжурядових суб'єктів, зокрема, ЮНЕСКО та її дорадчих комітетів. Частково це пояснює **відносно повільний темп розвитку** ініціатив, спрямованих на ЗКС й імплементацію МГП на місцях в Україні, порівняно з більш швидкою та гнучкою роботою МНУО й українських «кентаврів» у перші 6-12 місяців війни.

Особливо яскравою ілюстрацією цього є військова сфера ЗКС. Є свідчення, що протягом перших 6 місяців повномасштабної війни фахівці з питань культурної спадщини в **українських Силах Тро** намагалися використати **горизонтальні особистісно-професійні контакти** в підрозділах ЗКС країн-союзників, щоб мобілізувати підтримку й підготовку для військового ЗКС на ранньому етапі війни. Однак ті, хто отримував такі запити, не могли відповісти їм напяму через ієрархію, пов'язану з військовими завданнями й ухваленням відповідних урядових рішень.

А отже, ефективність горизонтальних мереж обмежувалася наданням неформальних порад щодо офіційних шляхів подання таких запитів, що передбачало численні перешкоди й бар'єри, часто пов'язаними зі складнощами ухвалення політичних і військових рішень і розподілу ресурсів. Крім того, час, потрібний для вертикальної комунікації в межах дипломатично- військової ієрархії, також призвів до значного розриву між початковою комунікацією та матеріальними результатами, якщо вони взагалі з'являлися.

4.3 Культурна дипломатія під час війни

Сфера культурної дипломатії **переплітається з роботою з підтримки спадщини** від початку російського вторгнення частково через те, що саме вторгнення ґрунтувалося на тотальному запереченні української ідентичності, історії та мови. Отже, **формування глобального сприйняття України й підтримка її суверенітету в**

⁴⁴ Річний звіт «Блакитного щита» за 2023 рік, https://theblueshield.org/wp-content/uploads/2024/09/Blue-Shield-Annual-Report-2023-and-Financial-Report-2023_final.pdf; також <https://www.unesco.org/en/articles/ukraine-unesco-gathers-military-cultural-and-justice-personnel-protection-cultural-properties> [Останнє відвідування: 26 лютого 2025 р.]

умовах агресії, що триває, стали важливим аспектом як державної, так і громадської культурної роботи в Україні. Важливо зазначити, що **Міністерство культури та стратегічних комунікацій** як у нинішній ітерації, так і в попередній, поєднало у своєму мандаті **культурну й медійну політику**, створюючи сильний меседж про українську культуру й спадщину за кордоном.

Союзники України також висловили свою підтримку, виставивши **об'єкти української культури й спадщини в провідних інституціях Європи**, це часто поєднувалося з **переглядом попереднього, російськоцентричного статус-кво**. Міжнародну культурну дипломатію, спрямовану на Україну, слід розглядати **в ширшому контексті збільшення фінансування Європейської політики сусідства після Майдану**. Це сприяло створенню потужного сектору громадянського суспільства, що здебільшого працює через грантові програми **великих державних установ** кшталту Гете-Інституту, Британської Ради тощо. Завдяки Агентству США з міжнародного розвитку (USAID) США були порівняно важливим гравцем у цій сфері. У секторі спадщини спільна робота цих суб'єктів **сприяла менш об'єктно-орієнтованому підходу до спадщини, зосередженню уваги на спадщині меншин і мультикультурній історії України**, часто з підкресленням історичних і культурних зв'язків між Європою та Україною.

Культурною дипломатією займаються такі українські державні установи: **Український інститут (державна установа, що працює у сфері культурної дипломатії при Міністерстві закордонних справ)**, а також кілька інших державних установ у сфері культури й спадщини, таких як УКФ, Український інститут книги й Український інститут національної пам'яті (УІНП). Усі ці **інституції** були **створені відносно недавно, у зв'язку з політичними реформами після Майдану**, і більшість із них **тісно співпрацюють із центральним урядом, а також з іноземними державними агенціями й апаратом культурної політики ЄС**. Українські посольства також відіграють важливу роль у комунікації та координації.

Громадські суб'єкти в сфері культурної дипломатії включають **організації української діаспори**, такі як Український інститут у Лондоні, й **різноманітні НУО**, що працюють у цій сфері. Зазвичай вони отримують грантове фінансування від різних місцевих та іноземних програм. Професійні асоціації, такі як Український інститут археології, і науково-дослідні установи часто долучаються до розробки програм і проведення освітніх кампаній.

Українська культурна дипломатія воєнного часу демонструє певний ступінь **дуалізму між ціннісним і правозахисним підходом до спадщини й більш есенціалістським розумінням на основі культурного націоналізму**. З одного боку, культурно-дипломатичний проєкт тісно пов'язаний з **утвердженням української ідентичності як європейської** через акцент на зв'язках між цими контекстами, а **часто і через акцент на «європейських цінностях»**. Яскравими прикладами цієї тенденції є переосмислення українського авангарду як частини європейського аван-

гарду або підкреслення ролі європейського капіталу в ранньому індустріальному розвитку України, зокрема на Донбасі. Навіть ширший деколоніальний поворот, що пояснює українську історію через спадщину Російської і Габсбурзької імперій, пов'язаний із правозахисним поворотом.

З іншого боку, такі інституції, як Український інститут національної пам'яті, здійснюють культурну дипломатію воєнного часу через культурну **націоналістичну ідеологію**, що передбачає певний рівень есенціалізму, хоча й переважно не на етнічній основі. Це може призвести до **викликів при захисті певних видів спадщини, що їх російське вторгнення зробило «суперечливими»** — наприклад, радянської та російської імперської спадщини. Так само спірне широке коло спадщини українського воєвничого націоналізму, наприклад, УПА, викликає питання щодо співучасті й учинення насильства проти поляків і євреїв, що має наслідки для нових пам'ятників чи об'єктів спадщини, пов'язаних із цим насильством⁴⁵.

Культурна дипломатія набула форми **тимчасових виставок у музеях й інших культурних установах**, де представлені як історичні колекції, так і сучасне мистецтво, а також деякі нові надбання спадщини й документальні роботи, присвячені війні, що триває. Вона включає **освітні й загальні заходи з підвищення обізнаності** про українську історію, ідентичність і спадщину, російсько-українські відносини й багато інших тем. Вона передбачає створення **онлайн-ресурсів**, збільшення **фінансування перекладу української культурної продукції**, створення **освітніх ресурсів для вищих навчальних закладів і стипендій для журналістів**, які висвітлюють ці питання.

Окрім цих заходів, певні напрямки **діяльності, про які ми говорили вище**, зокрема, політико-дипломатична робота задля прискореного визнання історичного центру Одеси об'єктом Світової спадщини, **відіграють важливу роль у культурній дипломатії**. Так само лобістські зусилля в професійних асоціаціях, таких як ІКОМ, спрямовані на забезпечення моральної та професійної відповідальності російських членів асоціації, можна розглядати як частину ширшої культурної дипломатії України у сфері спадщини.

4.3.1 Експонування української спадщини за кордоном

Великі виставки по всій Європі, що представляли українську культурну спадщину, мали подвійне значення. З одного боку, вони були **культурно-дипломатичними проєктами**, але багато з них задумувалися і як **операції зі збереження**. На етапі надзвичайної ситуації, у перші місяці після вторгнення, коли **фахівці зі спадщини переймалися через обмеження евакуації музейних колекцій усередині країни**, запустили кілька спільних масштабних проєктів. Навіть за умови швидшого, екс-

⁴⁵ Найбільше суперечок викликає Закон № 2538-1 «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті», що закріплює захист цих груп як «борців за незалежність України», а ретельне вивчення їхньої спадщини вважає можливою образою.

треного режиму роботи, вони **зазвичай приносили плоди ближче до кінця 2022 року**, а часто навіть пізніше.

Одним із прикладів є фінансована ALIPH передача середньовічних візантійських предметів до Лувру, де вони були відреставровані під наглядом українських реставраторів перед експонуванням на виставці. Іншим прикладом є пересувна виставка українського авангардного мистецтва *«В епіцентрі бурі»*, що відкрилася в мадридському музеї Тиссена-Борнеміса перед початком європейського турне, а також твори раннього модерну, виставлені в Королівському замку у Варшаві.

Ці виставки часто задумувалися заради порятунку й збереження, і, як правило, мали підтримку від української офіційної дипломатії. Однак **ці заходи, як правило, ініціювалися самими фахівчинями зі спадщини як в Україні, так і в приймаючих країнах**, а не державою. Вони здійснювалися завдяки **складним особистісно-професійним мережам, що виникли ще до вторгнення**. Вони вимагають **довіри**, переговорів про **складну й ризиковану логістику воєнного часу**, а часто і **дипломатичної підтримки**, що може допомогти отримати дозволи, організувати посилену військову охорону предметів, що переміщуються, або домовитися про перетин кордону в умовах дипломатичної напруженості.

Українське законодавство не дозволяє тимчасово вивозити культурні цінності на час проведення пересувних виставок. Це означає, що надані у тимчасове користування об'єкти мають повертатися на територію України щоразу після закінчення виставки, **що додає цим проєктам значних витрат і ризиків**. Робота з **логістикою та страхуванням є не менш складною, особливо в умовах воєнного часу**. Іноді, коли ініціатори **мали доступ до дипломатичних каналів, вдавалося домогтися спеціальних винятків**, щоби зробити такі виставки можливими, як у випадку з експонатами виставки *«В епіцентрі бурі»*.

Зрештою, окупація певних територій може супроводжуватися **юридичними проблемами, такими як потенційні претензії Росії щодо реституції колекцій з культурних установ, розташованих на цих територіях**. Так сталося із поверненням кримських музейних об'єктів до України з тимчасової виставки в Музеї Алларда Пірсона в Нідерландах після незаконної анексії півострова Росією у 2014 році (див. Mattez 2024). Це означає, що такі позики, особливо від культурних інституцій, розташованих ближче до лінії фронту, **є життєздатними лише в контексті міцних дипломатичних відносин і загальної довіри**.

Робота з приватними колекціями, сучасним мистецтвом або новою спадщиною війни, з об'єктами, що ще не внесені до українських державних реєстрів культурних цінностей, таких як Реєстр Музейного Фонду України, **передбачає менше логістичних і бюрократичних перешкод**. Відповідно, такі заходи ставали помітнішими, починаючи від виставок сучасного мистецтва, таких як *«Поза часом. Сучасне українське мистецтво під час війни»* в берлінському музеї Бода у 2023 році, продовжуючи фотовиставками, наприклад, *«Відлуння "бліцу": підземні укриття в Україні та Лондоні»*

в Лондонському музеї громадського транспорту, і до віртуальних виставок «Звір війни, пташка надії» в Аспен Інституті.

4.3.2 Переутвердження наративів про українську спадщину

Іншими важливими елементами української культурної дипломатії воєнного часу були **освітні кампанії** та різні форми **онлайн-ресурсів**. З одного боку, це були **конференції, лекції та воркшопи, що супроводжували виставки на українську тематику**, наприклад, фахові конференції, що супроводжували виставку «В епіцентрі бурі» в Лондоні чи Відні, або заходи навколо виставки Українського інституту «Листівки з України», де були представлені інформаційні стенди про зруйновану культурну спадщину, або серія виставок «Culture Fights Back», де були представлені біографії митців і професіоналів у сфері культури, що були мобілізовані до війська.

Для просування наративів про українську культурну спадщину **створили важливі онлайн-ресурси**, часто з **явною метою протистояти наративам, що їх продукують російські культурні інституції**. Наприклад, громадська організація «Український кризовий медіа-центр» створила сайт, присвячений авангарду в Україні⁴⁶, а також веде багатомовні канали на YouTube, де переважно йдеться про українську спадщину. **Деякі із цих заходів пов'язані з поточною державною політикою деколонізації**, наприклад, проєкт Співки археологів України «Археологічна спадщина, вкрадена Росією», що зосереджується на об'єктах у російських державних колекціях із сумнівним походженням.

Сфера культурної дипломатії є дуже різноманітною, з багатьма низовими ініціативами й пов'язаним із цим відносним браком координації, хоча **багато великих організацій співпрацюють із державними посадовцями й координують свою діяльність із такими установами, як Український інститут**. Проте ні наративи, ні політична орієнтація цих ініціатив не є однорідними.

Для більшості суб'єктів **адвокаційні заходи й кампанії з підвищення обізнаності є не основною діяльністю, а побічними проєктами, що реалізуються паралельно з іншою діяльністю у сфері культури й спадщини**. Так часто буває з більш загальними освітніми ресурсами про культурну спадщину й історію України, без прямого зв'язку з війною, що триває, таких як онлайн-курси Українського інституту в Лондоні й «Re-e-sources»,⁴⁷ — зростаючої платформи багатомовних навчальних ресурсів, ініційованої Центром міської історії у Львові.

Отже, можливості й виклики подібні до тих, що описані у сфері оцифрування чи інших сферах роботи зі спадщиною, що вимагають перебування на місцях. **Їхнє існування пов'язане з непередбачуваним фінансуванням проєктів, а сталість виробництва знань залежить від постійного обслуговування, що рідко забезпечується поза межами проєктних циклів**.

⁴⁶ Український авангард. <https://avantgarde.org.ua/en.php>

⁴⁷ Re-e-sources, <https://edu.lvivcenter.org/en/> [Останнє відвідування: 26 лютого 2025 р.]

Війна змінює відносини між громадами та їхньою культурною спадщиною, а також роботу, до якої залучені фахівці зі спадщини. Це має наслідки, що виходять за межі описаних вище сфер. **Робота зі спадщиною сприяє соціальній згуртованості і як інфраструктура для догляду, і як засіб підтримання й відновлення ідентичностей і стосунків у громадах в умовах руйнування, переміщення або загрози втрати.**

З одного боку, робота зі спадщиною воєнного часу залишається частиною ширшої суспільної мобілізації, оскільки інституції спадщини стають центрами волонтерства й розподілу допомоги. **Гуманітарна робота, цивільне й військове волонтерство й ширша громадська робота розгортаються в інституціях спадщини, а фахівчині зі спадщини продовжують працювати у всіх цих сферах.**

З іншого боку, **зростає інтерес до місцевої повсякденної спадщини** кшталту об'єктів, місць, практик, вбудованих у повсякденне життя людей, **включно з новою повсякденною спадщиною війни**, що з'являється зараз. Перебуваючи перед загрозою знищення сімейні фотографії, заводські архіви й громадські будівлі стають цінними джерелами для роботи з пам'яттю про довоєнне життя громад і потребують нових способів збору, курації та догляду. Нова спадщина створюється завдяки збору військових предметів, усних свідчень, що фіксують різноманітний досвід війни, вшануванню пам'яті жертв і подій, а також документуванню й відновленню пошкоджених війною об'єктів культурної спадщини.

У цьому розділі ми розглянемо, **як робота зі спадщиною перетинається з доглядом в інших сферах, що підтримують соціальну згуртованість і стійкість**, а також шляхи поширення **нових форм роботи зі спадщиною**. Значна частина цієї роботи розгортається на периферії визначених об'єктів спадщини і стосується створення нової спадщини, смислів і мереж між людьми, місцями й речами. Ми обговорюємо виклики при пошуку фінансування для складної роботи з догляду, роботу з новими матеріалами, навичками й практиками, а також емоційну працю в роботі зі спадщиною воєнного часу. Включення цієї роботи в ширший контекст догляду за культурною спадщиною у воєнний час є важливим кроком на шляху до відходу від бінарної політики порятунку й реконструкції, вкрай важливим кроком у контексті виснаження, спричиненого війною.

Основні висновки

- **Установи, пов'язані зі спадщиною, стають важливими просторами** для волонтерства, розподілу гуманітарної допомоги й ушанування полеглих військових. Такі заходи призводять до нових або сильніших зв'язків між фахівчинями зі спадщини й місцевими спільнотами, а **пов'язана зі спадщиною інфраструктура стала основою для соціальної згуртованості.**
- **Робота зі спадщиною й пам'яттю переплелися з іншими видами доглядової праці:** соціальною та гуманітарною підтримкою через розподіл гуманітарної допомоги, психосоціальна підтримка через меморіальні події та взаємодопомога через фандрейзинг й інституційну підтримку для вимушено переселених колег.
- **Способи організації виставок і подій змінюються, щоби відтворити війну, що триває,** застосовуючи нові методи збору інформації, роботи із пам'яттю й документування. Отже, українські інституції, пов'язані зі спадщиною, перетворилися на ключові майданчики для усталення нових наративів про минуле й теперішнє.
- **Квітнуть проєкти з акцентом на повсякденній спадщині,** включно з нематеріальною, не описаною, часто особистою спадщиною та архівами або спадщиною війни й окупації, що з'являється нині. **Такий розквіт пов'язаний із новою значущістю, що її багато хто тепер надає цінності загроженій спадщини, а також зі зниженням бюрократичних перешкод для такої роботи.**
- Повсякденна робота зі спадщиною **покладає на фахівчинь зі спадщини й музейної справи значний тягар.** Це пов'язано з емоційною працею з догляду й підвищенням кваліфікації через практики, що з ними вони можуть бути незнайомі.
- **Everyday heritage work places a considerable burden on heritage and museum professionals in terms of the emotional labour of care and upskilling in forms of practice they may be unfamiliar with.**
- Вже на етапі, що передує відновленню, комплексна робота з догляду, пов'язана як із низовою гуманітарною діяльністю, так і з повсякденною практикою збереження спадщини, сприяє зміцненню **стійкості громад та їхньої приналежності** до суспільства, що сильно постраждало від збройного насильства й окупації. У цьому контексті **процеси догляду й відновлення, робота з ідентичністю й підтримка після травми мають не менше значення, ніж матеріальний результат.**

Рекомендації

- **Спадщина має бути інтегрована в широке гуманітарне реагування й фінансуватися як значущий аспект підтримки постраждалих від війни, надломлених громад.**
- **Варто визнати, забезпечити й підтримати підтримуючу роботу зі спадщиною як комплексну роботу з догляду, що включає гуманітарний вимір і вимір стійкості громад.** Це сприятиме соціально-економічному відновленню з акцентом на спадщині під час війни, що триває.
- **Варто перейти до ширшого, ціліснішого підходу до реагування на запити спадщини під час війни, прийняти повсякденні практики, пов'язані зі спадщиною,** що концентруються на «звичайних» речах й історіях і можуть зіграти важливу роль у (пере)усталенні соціальних і матеріальних відносин в умовах потрясінь і переміщень, спричинених війною.
- **Треба підтримувати й фінансувати розвиток горизонтальних професійних мереж і виробництво засобів, навчання й цифрових протоколів документування** задля підтримки працівниць сфери спадщини й музеїв й інших учасниць спільноти, щоби дозволити їм далі робити цю важливу щоденну роботу зі спадщиною.
- **Слід поживити комунікацію між сусідніми сферами політик** (фінансування екстреного ЗКС, мистецтва, гуманітарних ініціатив), щоби допомогти розробити цілісніші фінансові ініціативи, що сприятимуть як складній роботі з догляду, так і повсякденним проєктам у сфері спадщини.
- **Варто оцінити й підтримати потреби в навчанні в роботі зі спадщиною, пов'язані з новими вимірами воєнного часу,** щоби сформувати доречні практики для вразливих суб'єктів і спробувати знайти рішення загальним викликам, пов'язаним зі психічним здоров'ям на війні, як для фахівчинь зі спадщини, так і для спільнот.

5.1 Робота у сфері спадщини як комплексна робота з догляду

Установи, пов'язані зі спадщиною, такі як музеї, бібліотеки, культурні центри й історичні будівлі, **це ключові елементи громадської інфраструктури, що набувають нових функцій в контексті війни.** Установи часто надають свої приміщення для громадських і військових волонтерських потреб, наприклад, розподілу гу-

манітарної допомоги, надання тимчасового прихистку, або плетіння маскувальних сіток чи складання пакунків для військових.

Ці активності розгортаються паралельно до роботи зі спадщиною та пам'яттю, що триває, і приводять в такі установи ширші кола місцевого населення, ніж це було до війни. Приміщення також трансформуються у вузли з розподілу допомоги, прихистки, місця для зустрічей. А отже, установи, пов'язані зі спадщиною, стають частиною соціальної держави, а також важливими вузлами для роботи громадянського суспільства під час війни. Це особливо помітно в менших населених пунктах і на територіях, наближених до лінії фронту

Цей новий, розширений мандат, покладає додатковий тягар на ці й без того недофінансовані установи, що зарплати в них ще більше скорочуються в умовах скорочення бюджету. Проте, їхня безперервна робота є ключовим фактором стійкості місцевих громад (Aljawabra 2020).

Різниця між цивільним і військовим волонтерством часто нечітка; робота зі спадщиною та пам'яттю під час війни пов'язана з обома. Працівниці сфери спадщини часто збирають свідчення у межах волонтерства, пов'язаного з військовими діями. Пакунки допомоги для переміщених людей часто розподіляються після концертів, організованих для збору коштів для певного підрозділу.

Відповідно, мобілізацію догляду, пов'язаного зі спадщиною, найкраще можна описати як частину ширшої мобілізації, що поєднує соціально-економічний, емоційний і логістичний догляд. Він перетинається з гуманітарними проблемами, а також із роботою над згуртуванням громад. Значна частина цієї роботи стосується переважно не пріоритетних форм спадщини, і навіть коли вона стосується великих національних об'єктів, вона залишається на маргінесі того, що зазвичай вважається основою роботи зі спадщиною. Спадщину часто вважають допоміжною для соціального відновлення, але досі недостатньо досліджено, як саме це відбувається (Chalcraft 2021). Уважніше ставлення до комплексної роботи з догляду, до якої залучаються фахівчині зі спадщини під час війни, дозволить краще фінансувати сферу й сприяти соціально-економічному відновленню.

5.1.1 Установи, пов'язані зі спадщиною, як інфраструктура для гуманітарної роботи під час війни

Державні заклади, пов'язані зі спадщиною, такі як музеї, бібліотеки й будинки культури, стають місцями зустрічі й логістичними вузлами для волонтерства й надання соціальної підтримки. Як некомерційні простори з базовими зручностями (опалення, електрика), і часто великими просторами, вони мають всі можливості для виконання цієї інфраструктурної ролі, мобілізуючи наявні зв'язки як із громадами, так і з державою. Це значно підсилює їхню роль у зміцненні місцевої стійкості.

Фахівчині зі спадщини повідомляли, що тимчасово надавали прихисток переміщеним людям, а іноді навіть і військовим. Це призвело до **встановлення зв'язків між фахівчинями, цивільними волонтерами й військовими підрозділами**. Багато хто підкреслював, що **громади розглядають їхні установи як самозрозумілі місця для пошуку підтримки**. Люди просили проводити зустрічі або організовувати волонтерську діяльність у їхніх приміщеннях, наприклад, виготовляти сушені продукти для армії або забезпечувати денний догляд за переміщеними дітьми. Це **особливо помітно у менших громадах, де може не вистачати громадської інфраструктури**.⁴⁸

Ця робота може перетинатися, але виходить за межі **роботи гуманітарного сектору**, що складається з ООН та урядових установ, що надають підтримку, як USAID або «Polska Pomoc», з мандатом на забезпечення потреб постраждалого від війни й переміщеного населення (див., наприклад, Weiss 2013). Її можна розглядати як **форму низового гуманітаризму, за якого місцеві суб'єкти надають дуже схожу підтримку, але у краще розподілений, висхідний спосіб** (Dunn and Kaliszewska 2022).

Хоча ці зусилля спрямовані на ті самі цілі, що й гуманітарний сектор (Fechter and Schwittay 2020), **вони керуються місцевим розумінням обов'язку, відповідальності й догляду**. Ми стверджуємо, що дуже важливо пов'язати цю діяльність конкретно з роботою зі спадщиною в цих інституціях, оскільки працівниці займаються нею одночасно зі своєю основною роботою. Це показує, як і чому установи, пов'язані зі спадщиною, можуть відігравати таку важливу роль у згуртованості громади та соціальному відновленні.

В умовах евакуації та занепокоєння щодо безпеки експонування колекцій **у багатьох місцях з'явився новий, менш об'єктно-орієнтований режим роботи**, що буквально **звільнив простір** для нових форм, таких як виставки сучасного мистецтва й дискусійні форуми, часто зосереджені на війні, або місця колективної скорботи. Ця робота, зосереджена на вшануванні пам'яті й осмисленні воєнного досвіду, часто відбувається пліч-о-пліч із **гуманітарною роботою й роботою з підтримки громад, що займають ці простори**.

Одна з перших виставок Мистецького Арсеналу після початку повномасштабного вторгнення в Києві мала назву «Наші почуття». Вона супроводжувалася серією діалогів, де глядачів запрошували поділитися власним досвідом війни. В інших місцях порожні зали присвячені вшануванню пам'яті загиблих солдатів, ще деінде маскувальні сітки виготовляються в тих самих приміщеннях, де проводяться тимчасові

⁴⁸ У нещодавно виданих працях, наприклад, Janes (2023), стверджується, що музеї мають потенціал для пом'якшення суспільних потрясінь і колапсів. Вони діють як «рятувальна шлюпка». Хоча йдеться про це в контексті загрози кліматичної кризи, воно працює також і в контексті війни. Відчуття місцевого контексту, врядування, доступність, довіра громади — усе це дозволяє музеям провадити комплексну роботу з догляду. Як можна було побачити, ця здатність також поширюється на багато інших установ, пов'язаних зі спадщиною, кшталту бібліотек, культурних і релігійних центрів та історичних будівель. Водночас, робота під час кризи передбачає значну емоційну роботу, адже люди стикаються з новими вимогами адаптуватися, змінюватися й експериментувати з попередніми способами працювати (Morgan and Woodham 2025).

виставки. У всіх цих прикладах перетинаються громадянська мобілізація, колективна скорбота й робота зі спадщиною.

Надання допомоги є важливою соціально-економічною підтримкою для бідніших волонтерів. Вони вкладають свою працю і час замість грошей, отримуючи доступ до **допомоги, контактів і товарів**, що особливо важливо для вразливих верств населення. Ті, хто активно займається гуманітарною допомогою, часто також беруть участь у роботі, пов'язаній зі спадщиною. **Працівниці сфери спадщини**, які це організовують, часто **самі перебувають у скрутному фінансовому становищі, і вони отримують законний доступ до гуманітарної допомоги**, яка, зі свого боку, допомагає їм продовжувати свою професійну діяльність, *де-факто* **сприяючи подальшому функціонуванню бідніших установ, пов'язаних зі спадщиною**.

Працівниці таких установ, а це часто жінки середнього і старшого віку, **мають всі можливості для того, щоби відігравати центральну роль у громадянській мобілізації у воєнний час**: їх зазвичай поважають, а через низьку заробітну плату рідко звинувачують у корисливості. Вони **мають зв'язки з різними соціальними групами** і, маючи також **міцні зв'язки з місцевою владою**, часто координують свої дії з чиновниками, **утворюючи важливу ланку між місцевою владою і громадянським суспільством** як у секторі спадщини, так і за його межами.

Як і в Україні, практично всі музеї, культурні центри й бібліотеки, що з ними ми працювали в Європі, мобілізували догляд за українською культурною спадщиною на місцевому рівні. У сусідніх країнах, особливо в Польщі, це включало в себе денний догляд за дітьми, надання правової допомоги й інші види соціальної підтримки й інтеграції для біженців, а також спеціальні заходи й екскурсії.

На міжнародному рівні ці зміни були **більш помітними в перший рік** повномасштабного вторгнення, і багато хто хвилювався, чи будуть ці гуманітарні зусилля життєздатними у довгій перспективі, оскільки внутрішні проблеми важливих країн-донорів конкурували з початковим потоком солідарності. Багато хто відзначав **повернення до своїх основних функцій, особливо у більших і престижніших установах, пов'язаних зі спадщиною**, як в Україні, так і на міжнародному рівні, тоді як менші інституції виконували ці розширені функції довше, особливо вздовж українського кордону й поблизу прифронтових територій всередині України.

Гуманітарна робота разом із документуванням, творенням пам'яті, орієнтованими на спадщину освітньою та громадською роботою формують **складну мережу роботи з догляду, оскільки вони сприяють підтримці й відновленню спільнот і їхніх зв'язків із місцями, історіями й ідентичностями**. Саме перехресні проблеми протидії руйнуванню й стиранню пов'язують низову гуманітарну діяльність і роботу зі спадщиною, перетворюючи установи, пов'язані зі спадщиною, на вузли, де ці два напрями співіснують і розвиваються.

5.1.2 Проблеми фінансування комплексної роботи з догляду

Зростає визнання того, що догляд за спадщиною є невід'ємною частиною соціального відновлення. Його варто включати до ширшого планування відновлення (Barakat 2021; Campfens та ін. 2022). На цьому наголошують рекомендації групи експертів ЄК, розроблені спеціально для українського контексту (European Commission: Directorate-General for Education, Youth, Sport and Culture, 2024).

Утім, **фінансування комплексної роботи з догляду**, що могла би забезпечити цю інтеграцію навіть на етапі, що передує відновленню, **часто випадає з поля зору різних грантових потоків і сфер політики**. Для багатьох, особливо для тих, хто працює в менш престижних установах, проблемним є отримання цільового фінансування для роботи зі спадщиною, що виходить за межі початкових екстрених заходів. Крім того, ця робота рідко вважається пріоритетною для гуманітарної підтримки чи орієнтованих на культуру потоків фінансування, що сприяють згуртованості громади.

Це означає, що **працівниці сфери спадщини** в бібліотеках, музеях й архівах **часто повинні вести перемовини в складних системах донорства на перетині кількох сфер політики, що кожна з них працює зі своїми, часто конфліктними пріоритетами**. Через вимоги самої роботи, об'єм грантових заявок і управління грантами, а також низьку платню, **багато хто полишає сектор**. Люди також **вимушені брати додаткову, не пов'язану з основною, роботу**, щоби звести кінці з кінцями.

Фінансування сфери спадщини й культури в Україні лишається ненадійним. Згідно з аналізом УКФ, коло **двох третин територіальних громад витрачають менше 2% бюджетів на культуру** (УКФ 2024). Держава також урізала витрати на культуру до мінімуму, тож **тягар, покладений на нечисленні місцеві джерела фінансування, величезний**.

УКФ, який відігравав ключову роль у роботі зі спадщиною та пам'яттю в цьому ширшому сенсі до початку повномасштабного вторгнення, був змушений скасувати усі донорські програми в 2022 році. Хоча вони обмежено відновили грантові програми в 2023 році, гравці сектору, що лишився без фінансування, мусять змагатися за його зменшені обсяги (УКФ 2024).

Бюджети основних **державних агенцій у країнах-партнерах, що могли би фінансувати частину цієї складної роботи з догляду, залежать від економічних і політичних потрясінь**; виснаження від війни й поглиблення кризи європейської безпеки призвели до суворих скорочень витрат на культуру в багатьох державах.⁴⁹ На сьогодні найбільшим ударом для фінансування української спадщини й культури, була зупинка виплат від USAID 2025 року для проєктів, що тривають. Вона оприяв-

⁴⁹ Наприклад, Британська Рада стикається з різкими скороченнями, що, ймовірно, вплинуть на її фінансові спроможності в Україні. (див. Adams, Richard. 2025) «Британська Рада може зникнути протягом десятиліття, каже виконавчий директор». The Guardian, 25 січня 2025, <https://www.theguardian.com/politics/2025/jan/25/british-council-could-disappear-within-a-decade-says-chief-executive> Отримано 7 березня 2025 р.

нила сильну **залежність роботи третього сектору зі спадщиною від обмеженої кількості великих донорів**.⁵⁰

Фінансування комплексної роботи з догляду за культурною спадщиною в країнах, що приймають значні групи переміщених українців, — це теж складне завдання, **залежне від довгострокових політичних і бюджетних міркувань**. Багато європейських інституцій вирішили скоротити або припинити використання своїх приміщень для надання соціальних послуг або розподілу гуманітарної допомоги через виснаження від війни. Цільова підтримка в Польщі включала державну програму, **що сприяла працевлаштуванню переміщених українців** шляхом зниження податків. Аналогічні програми на рівні місцевих адміністрацій були в Австрії, Німеччині й Латвії. Подібні приватні ініціативи включали програму Фонду мистецтв Ернста фон Сіменса, що пропонувала працевлаштування й стажування українських кураторів і музейних фахівців у німецьких музеях у партнерстві з муніципалітетами. **Деякі із цих заходів призвели до підписання довгострокових трудових контрактів, але велика частина передбачала короткострокові або середньострокові рішення, що поступово припинилися з виснаженням війни.**

Додаткове державне фінансування допомогло підтримати частину комплексної роботи з догляду або принаймні забезпечити підтримку психічного здоров'я чи інтеграцію в громаду через роботу зі спадщиною. **Утім, комплексну роботу з догляду було легше мобілізувати, фінансувати й підтримувати** в європейських установах, пов'язаних зі спадщиною, ніж **надсилати підтримку безпосередньо в Україну**. Частково це пов'язано з **локальним мандатом** більшості таких установ, що вбачають частину своєї місії у наданні допомоги місцевим громадам, до яких зараз часто входить значна кількість переміщених осіб з України.

Відтак, по всій Європі установи, пов'язані зі спадщиною, відіграли значну роль у **забезпеченні простору для діяльності української живої спадщини, зміцненні згуртованості переміщених спільнот і сприянні міжнародній інтеграції українського сектору спадщини.**

Це свідчить про те, що цільова **підтримка української спадщини переплетена з гуманітарною допомогою і з міжнародним фінансуванням мистецтва й культури**. Тим не менше, ця допомога переважно формувалася під впливом місцевих політичних, економічних і виборчих проблем, і **було дуже складно зберегти її постійність і обсяги після першого року війни, що призвело до погіршення умов, у яких пізніше опинилися багато українських фахівців у сфері спадщини.**

Робота з людьми, постраждалими від війни, створює **значне навантаження на психіч-**

⁵⁰ Загальні витрати USAID в Україні у 2022-2024 роках оцінюються у 36,7 мільярда доларів США. Хоча на комплексну роботу з догляду за культурною спадщиною було витрачено лише відносно невелику частку коштів, учасники дослідження все одно назвали підтримку USAID одним із найважливіших джерел фінансування. Про вплив скорочень див. Ivana Kottasová and Maria Kostenko, 2025. «Відключені телефони довіри, не діагностовані випадки ВІЛ і недобудовані класи: Україна підраховує витрати від призупинення роботи USAID». CNN. Отримано 7 березня 2025 р. (<https://www.cnn.com/2025/02/17/europe/ukraine-counts-costs-of-usaid-suspension-intl/index.html>).

не здоров'я фахівчинь зі спадщини як в Україні, так і за її межами, причому багато з них наголошують на загрозі **вигорання й вікарної травми**. Через низькі зарплати в секторі багато хто **не може дозволити собі приватно звернутися за психіатричною допомогою, що ставить під загрозу їхню довгострокову здатність виконувати складну роботу з догляду й підтримувати суспільне відновлення**.

5.2 Повсякденна спадщина, пам'ять і нова спадщина війни

Після початкової надзвичайної ситуації догляд за багатьма видами спадщини посилюється. Хоча все більше дбають за престижні національні об'єкти спадщини й колекції, ми виявили **посилену турботу за видами локальної спадщини, пов'язаними з повсякденними, звичними й родинними аспектами людського життя**.

Офіційні національні пам'ятки й об'єкти світової спадщини також часто залучені в повсякденні місцеві значення й практики. Однак **більшість звичайних, буденних речей і щоденних практик, що з них складається повсякденна спадщина, існують на периферії музейних колекцій, управління спадщиною та захисту інфраструктури** (див. Ireland та ін. 2024).

Ця посилена залученість також включає **виробництво нової спадщини, що асоціюється з широким спектром щоденних переживань війни**. Практики збору таких переживань поширюються на **свідчення воєнного часу, а також матеріальну культуру конфлікту й життів під час війни. Ушанування пам'яті загиблих і меморіалізація важливих місць і подій** також стали важливими практиками роботи зі спадщиною. У музеях від Дніпра до Берестина виставляються трофейні російські об'єкти, а пам'ять про звірства вшановується в публічних просторах від Києва й Ірпені до Ягідного.

Повномасштабне вторгнення радикально змінило ризики й важливість культурної спадщини для спільнот, і подальша мобілізація догляду за нею відображає цю зміну статус-кво. Зв'язок між спадщиною та повсякденням посилюється саме через **неявні ритми, культурні форми й фізичну тканину людського повсякдення, що більше не сприймаються за належне**. Відчуття загрози, чи то фізичної, чи ідеологічної, призводить до кращого усвідомлення важливості низки неофіційних, народних і нематеріальних форм спадщини.

5.2.1 Повсякденна спадщина

Імпульс до роботи з повсякденною спадщиною в Україні не обмежується музеями й працівницями сфери спадщини, а включає ширшу мобілізацію суспільства. Існують прецеденти в рухах локальної історії та низових практиках роботи зі спадщиною, особливо в пізньорадянських рухах, що протистояли санкціонованому

державою замовчуванню масових депортацій або таких подій, як Голодомор 1932-33 рр., а також у постмайданній роботі зі спадщиною в і довкола Донбасу (Zychowicz 2023). Утім, **війна переформатовує зв'язки між спільнотами й місцевостями, а також ставлення до минулого, що призводить до ширшої мобілізації та поширення повсякденних практик роботи зі спадщиною.**

На перший погляд, наявні **проекти в традиції європейської етнології та пов'язане з ними колекціонування** традиційних знарядь праці, народного одягу, кухні, пісень, танців можна розглядати як форми повсякденної спадщини, оскільки вони зосереджені на місцевому сільському способі життя. Наприклад, проєкт «Баба Єлька» в Кропивницькому використовує усні історії з літніми носіями традицій, зокрема бабусями, для **збору й відновлення українських культурних традицій.**

Такі проєкти набули нової актуальності, **прагнучи засвідчити й спроектувати архетипну українську культуру** на противагу російському запереченню її існування. Однак значна частина таких проєктів **тісніше пов'язана з ідеями нематеріальної культурної спадщини, аніж із зацікавленням буденною, звичайною, повсякденною спадщиною.**

У дещо іншому ключі, внутрішньо переміщені люди з пошкодженими будівлями чи евакуйованими колекціями, **також звернули увагу на нематеріальну спадщину.** Місцеві культури харчування й повсякденні ритуали приготування й споживання їжі набули популярності. Часто згадують спадщину масового голоду 1932-33 рр., Голодомору, щоби підкреслити нагальність роботи з нематеріальною спадщиною, пов'язаною з їжею.

Наприклад, після знищення міста й вигнання населення Народний музей історії міста Авдіївка ініціював проєкт, що розповідав історію міста через історію місцевої рисової каші, заохочуючи до спільного приготування й ділячись рецептами, у такий спосіб намагаючись підтримувати мережі, плекати спільну ідентичність і тримати купи розпорошену громаду. **Всупереч логіці внесення українського борщу⁵¹ до списку об'єктів ЮНЕСКО, що потребують захисту, оскільки війна загрожує їх життєздатності,** проєкт авдіївської каші демонструє, як **війна може створювати нове зацікавлення нематеріальною спадщиною. Динамічна жива спадщина, наприклад, незареєстровані місцеві рецепти, може стати частиною орієнтованої на майбутнє роботи зі спадщиною, що підтримує стійкість громади.**

Більшість повсякденної роботи зі спадщиною **відбувається на периферії престижної спадщини й світу номінацій ЮНЕСКО і залучає об'єкти, місця і/або практики,**

⁵¹ Обґрунтуванням для екстреного внесення було те, що переміщення, спричинене війною, «загрожує життєздатності» українського борщу, оскільки «люди не можуть не лише готувати або вирощувати місцеві овочі для борщу, але й збиратися разом заради цієї практики». «Культура приготування українського борщу» внесена до Переліку об'єктів нематеріальної культурної спадщини, що потребують невідкладного захисту, 1 липня 2022 року, <https://www.unesco.org/en/articles/culture-ukrainian-borscht-cooking-inscribed-list-intangible-cultural-heritage-need-urgent#:~:text=Culture%20of%20Ukrainian%20borscht%20cooking%20was%20today%20inscribed%20on%20UNESCO's,Parties%20to%20the%20UNESCO%20Convention> [Останній доступ 3 березня 2025 року]

що не підпадають під регуляторну владу держави. До них належать об'єкти особливого місцевого значення, що мають сильну прив'язку до місця, спадщина громад, включно з аматорськими й родинними колекціями і народною архітектурою, що значна їх частина може не включатися в офіційні колекції та номінації.

Оцифрування неофіційної спадщини перетворилося на бурхливу галузь (e.g. Garduño Freeman and Leibowitz 2024), особливо в контексті окупованих територій і прифронтових громад. В умовах близької загрози знищення, родинні архіви, аматорські фотографії й кіно стають високоцінними джерелами знань про довоєнне життя спільнот, що призводить до пожвавлення зусиль з оцифрування.

Створена в СРСР спадщина, наприклад, мозаїки, статуї та монументальне мистецтво, — **складний вид повсякденної спадщини**. Після анексії Криму й початку війни на Донбасі вони стали предметом **палких дискусій**, що розпалилися ще дужче після 2022. Зазвичай ці об'єкти внесені максимум до місцевих реєстрів. Вони часто стають **об'єктами вандалізму чи недбалого ставлення, що робить їх вразливими** не лише до пошкоджень, пов'язаних з війною, а й до **поспішної імплементації декомунізації та деколонізаційних законів**.

Багато **низових ініціатив** почали документувати ці об'єкти, моніторити потенційну шкоду або лобіювати посилення захисту. Це, наприклад, «Арт Оборона» в Харкові, «Ізоляція» в Києві (переміщена з Донецька), а також мистецькі колективи кшталту «ДЕ НЕ ДЕ».⁵² Такі ініціативи особливо **залежні від міжнародної підтримки**, враховуючи огульні державні політики й терпимість до вандалізму, що через них лишається мало простору для міркувань про соціальну значущість або альтернативні інтерпретації щодо багатьох таких об'єктів.

5.2.2 Нова спадщина війни: нові колекції та свідчення

Тема війни також потрапила в центр уваги нових повсякденних практик роботи зі спадщиною. **Військові приносять до музеїв предмети, пов'язані з бойовими діями, для колекціонування, виставлення й догляду:** дрони й іншу зброю, особисті предмети загиблих військових і звичайні предмети, пов'язані з повсякденним життям на фронті. Вони також знаходять **археологічні артефакти**, відкопані через бойові дії, і вони іноді потрапляють до музеїв як частина повсякденної спадщини війни. Інші напрямки роботи зосереджені на **створенні колекцій або цифрових записів особистих матеріалів** кшталту родинних фото, документів і коштовностей, збережених внутрішньо переміщеними людьми.

За браку контекстуальної інформації або узгоджених стратегій збору, такі різноманітні матеріали, що перебувають у різних режимах цінностей, стають викликом для музейних працівниць. Тимчасові виставки таких предметів організовува-

⁵² «ДЕ НЕ ДЕ» <https://2023.kyivbiennial.org/en/participants/de-ne-de> [Останній доступ 3 березня 2025]

ли різні установи — від маленьких музеїв у Східній Україні кшталту Краєзнавчого музею в Берестині до Національного музею історії України у Другій світовій війні в Києві, де організували велику виставку об'єктів, що їх залишили за собою російські солдати після битв за Ірпінь і Бучу.

Ці виставки викликають сильний інтерес у місцевих і навіть міжнародних медіа, оприявнюючи сильне бажання взаємодіяти з повсякденною спадщиною війни. Однак для багатьох музейних працівниць **питання вибору, що залишити та як описати, продемонструвати й, зрештою, доглядати за ними, залишаються відкритими дилемами.**

Такі **колекції часто пов'язані з роботою зі свідченнями** через інтерв'ю з переміщеними особами й військовими. Так само **зросла кількість проєктів, що використовують інтерв'ю зі свідками** для документування й розуміння **фізичних трансформацій, історій і стосунків, пов'язаних із пошкодженими чи окупованими місцями під час війни.**

Низові проєкти за участі переселенців, такі як «Маріупольський парк пам'яті», намагаються продовжити взаємодію з містом за допомогою зображень, аудіоісторій і есеїв, що нагадують про міську тканину й емоційну спадщину Маріуполя.⁵³ Віддалені від лінії фронту громади також розмірковують про ці трансформації. Наприклад, у 2023 році Львівський центр міської історії зініціював проєкт, присвячений **дослідженню, архівуванню й розумінню ролі критичної інфраструктури для суспільства та тих, хто з нею працює, у реагуванні на щоденні атаки.**

Щоденна відновлювальна робота фахівчинь зі спадщини є частиною цього й інших проєктів, таких як проєкт документального кіно «Поранена культура», що фокусується на досвіді працівниць культурних установ в Охтирці й Тростянці. В основі цих проєктів лежить **прагнення створити (відновити) зв'язки між архітектурною спадщиною, критичною інфраструктурою та критично важливими для виживання у воєнний час формами співпраці.**

Соціальні мережі й веб-сайти також стали частиною **нової повсякденної спадщини війни**, надаючи майданчики для обміну свідченнями, організації волонтерських груп, особистих щоденників, блогів, мистецьких рефлексій тощо. Також з'явилися **ініціативи, присвячені документуванню й архівуванню таких матеріалів**, як-от проєкт «Телеграм-архів війни» Львівського центру міської історії та «SUCHO Meme Wall», що з лютого 2022 року збирає та курує знайдені спільнотою мему.⁵⁴

⁵³ «Маріупольський парк пам'яті», <https://www.mariupolmemorypark.space/en> [Останній доступ 3 березня 2025]

⁵⁴ Про збір документальних свідчень військової агресії російської федерації проти України, 25.04.2022, <https://tsdahoo.archives.gov.ua/2022/04/25/pro-zbir-dokumentalnih-svidchen-vijskovoyi-agresiyi-rosijskoyi-federacziyi-proti-ukrayiny/> [Останній доступ: 6 березня 2025]

5.2.3 Догляд за спадщиною і її реставрація як спосіб відновлення під час війни

Сфера повсякденної спадщини **ще більш розмаїта й переповнена, ніж сфера офіційної роботи зі спадщиною**, це частково зумовлено браком офіційних роз'яснень і відповідних політик. **Робота з неофіційною, невизнаною спадщиною має явні переваги в нестабільних умовах війни**, адже вона не підпадає під дію складних правил і дозволів, що інакше вимагалися би. Водночас, відсутність офіційного визнання часто супроводжує **менша престижність, що робить її низькопріоритетною в секторі, де й так бракує фінансування й фахівчинь**.

Як і у випадку з гуманітарною роботою та іншими видами комплексної роботи з догляду, багато працівниць музеїв і сфери спадщини повідомили, що **невеликі проєкти з повсякденної спадщини підтримуються за рахунок власник ресурсів паралельно з маленькими ґрантами**, коли з'являється така можливість. МНУО кшталту Британської ради, данського центру DIGNITY й кількох донорських програм ЄС зазвичай пропонують відповідні джерела фінансування у формі малих ґрантів.

Утім, **отримання ґрантів часто залежить від високого рівня володіння досить технічної англійською, наявних міжнародних мереж і попереднього досвіду у сфері підходів до спадщини, заснованих на громадах і правах, що, як правило, формують критерії відбору**. Тому волонтерська праця й залучення громади часто стають елементом сталості таких проєктів і організацій, що їх курують.

Фандрейзинг також важливий, він часто передбачає інтенсивну кампанію через онлайн-платформи й мережі, щоби залучити міжнародних донорів. Фандрейзинг для проєктів із повсякденної спадщини з акцентом на співпрацю і взаємодію, може бути **розширенням роботи зі створення й підтримки спільнот**. **Спільне бачення майбутнього виробляється через створення фізичних і віртуальних мереж, що працюють над конкретними проєктами**.

Разом із тим, це вимагає **значних зусиль й ініціативності від залучених**. Багато респондентів повідомили **загальне зменшення можливостей отримати фінансування для цієї важливої роботи, що дає змогу налагодити й відновити їхні нестабільні світи**, через виснаження від війни.

Також є виклики, пов'язані зі знаннями й навичками, необхідними для роботи з повсякденною спадщиною війни. Нові матеріали, методи й способи роботи створюють **попит на навчання, інструменти й ресурси для підтримки фахівців зі спадщини, працівниць музеїв й членів громад у виконанні цієї важливої роботи**. Крім того, **емоційна праця, передбачена цією професійною практикою в умовах швидких змін вимагає набагато більшої уваги** (див. Morgan and Woodham 2025).

Робота з трофейними об'єктами чи особистими речами українських військових або створення тимчасових виставок про війну несе особливе емоційне навантаження. **Утім, існує небагато можливостей для підтримки психічного здоров'я, таких як**

психологічне консультування або спеціальне навчання, що полегшило би роботу з людьми, що перебувають у стресовому стані.

Через **велику кількість проєктів і матеріалів**, включно із цифровими записами, також **постає питання, що залишати, як утримувати, зберігати й курувати** отримані колекції. Із цим також пов'язане занепокоєння щодо **довгострокової життєздатності проєктів, потенційно хаотичного архівування й встановлення стандартів, а також обмежень професійного й технічного потенціалу**.

Спроби підбити підсумки й окреслити ключові виклики очолила щорічна конференція «Найбільш документована війна».⁵⁵ **Онлайн-репозиторій**, створений за результатами цих зустрічей, пропонує **частковий огляд документаційних ініціатив**.⁵⁶ Державні установи, такі як Центральний державний архів громадських об'єднань та українки, також **почали розробляти протоколи, наприклад, для архівування соціальних мереж**.

Однак більшість професіоналів **потребує подальшого навчання для створення, підтримки й збереження нових архівів**. Нова загальнонаціональна дискусія між фахівцями зі спадщини й музейної справи — це гарний приклад **обміну знаннями між колегами, але доступ до нього неминуче пов'язаний з характером і розгалуженістю мереж організації чи окремої особи**.

В умовах війни, що триває, повсякденна спадщина є важливою сферою роботи з пам'яттю, зокрема вшанування пам'яті загиблих військових або окупації, що її переживали на місцях. Саме завдяки цій роботі люди осмислюють події, що відбуваються, і виробляють **спільне бачення майбутнього**, що є ключовим для відновлення суспільства. Отже, успіх відновлення через роботу зі спадщиною залежить від того, **як саме вловлена суттєва значущість різних форм спадщини, і як із нею працюють під час спільного творення майбутніх ідентичностей і політичних бачень**.

Отже, повсякденна спадщина — це інструмент для складних форм догляду, що запускаються задовго до післявоєнної реконструкції та відновлення. Соціальні аспекти цієї роботи помітні, але також є сильне відчуття, що на кону стоїть щось більше екзистенційне. Це особливо стосується деокупованих територій і територій поблизу лінії фронту, що громади звідти переміщаються, а фізична тканина життя людей зазнає значних пошкоджень. Тут **робота з повсякденною спадщиною може відігравати ключову роль у відновленні й залагодженні розірваних зв'язків і наративів приналежності, сприяючи подальшому існуванню громад і місць, із якими вони пов'язані**.

⁵⁵ The Most Documented War. Центр міської історії, 2023. <https://www.lvivcenter.org/conferences/the-most-documented-war-2/> Найбільш документована війна: етика і практика міжнародної співпраці, Центр міської історії, 2024. <https://www.lvivcenter.org/en/conferences/ethics-and-international-collaborations-2/> [Останній доступ: 6 березня 2025]

⁵⁶ Каталог документаційних ініціатив, <https://mostdocumentedwar.org/en/> [Останній доступ: 6 березня 2025]

Скорочення

ACURE	– Агенція стійкості культури
ЗСУ	– Збройні сили України
ALIPH	– Міжнародний альянс захисту спадщини (раніше: Міжнародний альянс захисту спадщини в зоні конфліктів)
CER	– Реагування на надзвичайні ситуації в культурі
ЦВС	– Цивільно-військове співробітництво
МЦЗ	– Механізм цивільного захисту (Європейського Союзу)
ЗКС	– Захист культурної спадщини
ДЗЗКС	– Департамент захисту та збереження культурної спадщини (у МКСК)
ЄК	– Європейська комісія
EPR	– Підрозділ ЮНЕСКО з питань готовності й реагування на надзвичайні ситуації
ЄС	– Європейський Союз
EU-ERCC	– Координаційний центр реагування на надзвичайні ситуації ЄС
КМЄС	– Консультативна місія Європейського Союзу
EUDEL	– Представництво Європейського Союзу в Україні
HeMo	– Лабораторія моніторингу спадщини заради відновлення
ШПС	– Штаб порятунку спадщини
ГК54	– Гаазька конвенцію про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року
ІККРОМ	– Міжнародний центр з дослідження, збереження та реставрації культурних цінностей
МРМ	– Міжнародна рада музеїв
ІКОМОС	– Міжнародна рада з охорони пам'яток та історичних місць
МГП	– Міжнародне гуманітарне право
МНУО	– Міжнародна неурядова організація
ЛОАС	– Право збройних конфліктів (також відоме як Міжнародне гуманітарне право)
МКЦ	– Музейний кризовий центр
МКСК	– Міністерство культури та стратегічних комунікацій України
МОУ	– Міністерство оборони України
НУО	– Неурядова організація
ННДРЦУ	– Національний науково-дослідний реставраційний центр України
ОЕСР	– Організація економічного співробітництва та розвитку

ДАКО	– Державний архів Київської області
SCRI	– Смітсонівська ініціатива з порятунку культурної спадщини
SUCHO	– «Збережемо українську культурну спадщину онлайн»
ТрО	– Сили територіальної оборони (Україна)
ООН	– Організація об'єднаних націй
ЮНЕСКО	– Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури
EPR	– Підрозділ ЮНЕСКО з питань готовності й реагування на надзвичайні ситуації
УІНП	– Український інститут національної пам'яті
ЮНІТАР	– Навчальний і науково-дослідний інститут ООН
ЮНОСАТ	– Супутниковий центр Організації Об'єднаних Націй
WMF	– Світовий фонд пам'яток

Згадані в тексті конвенції

Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (ЮНЕСКО, 1972 р.), <https://whc.unesco.org/en/conventiontext/>.

Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини (ЮНЕСКО, 2003), <https://ich.unesco.org/doc/src/15164-EN.pdf>.

Конвенція про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності (ЮНЕСКО, 1970), <https://theblueshield.org/resources/law-library/treaty-law-and-the-1954-hague-convention/the-1970-convention-on-the-means-of-prohibiting-and-preventing-the-illicit-import-export-and-transfer-of-ownership-of-cultural-property/>.

Рамкова конвенція Ради Європи про значення культурної спадщини для суспільства (Конвенція Фаро) (Рада Європи, 2005), <https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/faro-convention>

Гаазька конвенція (включаючи два протоколи до неї) (ЮНЕСКО, 1954, 1999), <https://www.unesco.org/en/heritage-armed-conflicts/1954-convention>

Бібліографія

Карпов Віктор. 2015. *Соціологія музею: презентація на тлі простору і часу*. Київ: НАКККіМ

Карпов Віктор. 2018 Соціологія музею. Музеї в культурному просторі. У: *Історико-культурна спадщина. Європейський вимір. Тези всеукраїнської науково-практичної конференції*. Львів: Interprint, 47-50.

Український культурний фонд. 2024. *Стратегія українського культурного фонду 2024-2027*. Київ.

Aljawabra, Alkindi. 2020. Heritage, Conflict, and Reconstructions: From Reconstructing Monuments to Reconstructing Societies. *International Journal of Cultural Property* 27(2): 165–87. doi: [10.1017/S0940739120000144](https://doi.org/10.1017/S0940739120000144).

Artiukh, Volodymyr, and Taras Fedirko. 2025. War and Dependent State Formation in Ukraine. *Focaal*, (102)25.

Barakat, Sultan. 2021. Necessary Conditions for Integrated Approaches to the Post-Conflict Recovery of Cultural Heritage in the Arab World. *International Journal of Heritage Studies* 27(5): 433–48. doi: [10.1080/13527258.2020.1799061](https://doi.org/10.1080/13527258.2020.1799061).

Bassett, Hayden, Jacob Aronson, Deniz Cil, Madeleine Gunter-Bassett, Katharyn Hanson, Colleen Carroll, Kaitlyn Fitzgerald, Abigail Maher, Mints Ella, William Welsh, Corine Wegener, and Brian Daniels. 2024. *Potential Damage to Ukrainian Cultural Heritage Sites. Report Coverage: 24 February 2022 to 30 April 2024*. Report. The Smithsonian Institution. doi: [10.25573/data.25901701.v1](https://doi.org/10.25573/data.25901701.v1)

Betlii, O. (2022). The Identity Politics of Heritage: Decommunization, Decolonization, and Derussification of Kyiv Monuments after Russia's Full-Scale Invasion of Ukraine. *Journal of Applied History* 4(1–2): 149-169. <https://doi.org/10.1163/25895893-bja10031>.

Brass, Jennifer N., Wesley Longhofer, Rachel S. Robinson, and Allison Schnable. 2018. NGOs and International Development: A Review of Thirty-Five Years of Scholarship. *World Development* 112: 136–49. doi: <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2018.07.016>.

Busol, K. 2017. Accountability for armed conflict violations through the lenses of cultural property. In: Ukrainian Helsinki Union for Human Rights, European Society of International Law and Ukrainian Association of International Law (eds.). *International Conference on Post-Conflict Justice in Ukraine*, 60-63. Kyiv: Ukrainian Helsinki Union for Human Rights, European Society of International Law and Ukrainian Association of International Law.

Campfens, Evelien, Andrzej Jakubowski, Kristin Hausler, and Elke Selter. 2023. *Protecting Cultural Heritage from Armed Conflicts in Ukraine and Beyond*. Brussels: European Parliament, Policy Department for Structural and Cohesion Policies.

Chalcraft, Jasper 2021. Into the Contact Zones of Heritage Diplomacy: Local Realities, Transnational Themes and International Expectations. *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 34(4), 487–501. <https://doi.org/10.1007/s10767-020-09391-3>

Council of Europe. 2014. Ukraine - Cultural Heritage Policy. *HEREIN - European Heritage Network*. Retrieved 20 January 2025 (<https://www.coe.int/en/web/herein-system/ukraine>).

Council of the European Union. 2024. Council Regulation (EU) 2024/1745 of 24 June 2024 amending Regulation (EU) No 833/2014 concerning restrictive measures in view of Russia's actions destabilising the situation in Ukraine [Document 32024R1745]. *Official Journal of the European Union*, June 24.

https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ:L_202401745

Dunn, Elizabeth, and Iwona Kaliszewska. 2023. Distributed Humanitarianism. *American Ethnologist* 50(1):19–29. doi: [10.1111/amet.13138](https://doi.org/10.1111/amet.13138).

EUR-Lex 2016. Joint Communication to the European Parliament and the Council. *Official Journal of the European Union*, 8 June 2016,

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=JOIN%3A2016%3A29%3AFIN>

European Commission: European Education and Culture Executive Agency, *Supporting Ukraine's arts and culture – EU values and solidarity at work*, Publications Office of the European Union, 2024, <https://data.europa.eu/doi/10.2797/813500>

European Commission: Directorate-General for Education, Youth, Sport and Culture, *Recommendations from the European Commission-led expert group on the safeguarding of cultural heritage in Ukraine*, Publications Office of the European Union, 2024,

<https://data.europa.eu/doi/10.2766/704296>

Fechter, Anne Meike, and Anke Schwittay. (eds.). 2020. *Citizen Aid and Everyday Humanitarianism: Development Futures?* (1st edition). Routledge.

Gershkovych, Ya. 2019: Rezolutsiia seminaru [Results of the seminar]. *Arkheolohiia na okupovanykh terytoriiakh ta u zonakh zbroynykh konfliktiv* [Archaeology in occupied territories and in zones affected by armed conflict], Kyiv, Ukraine, May 16.

<https://www.youtube.com/watch?v=H71WNBrcxtI>

Gershkovych, Ya. 2020. Embezzlement and destruction of the archaeological heritage in Ukraine: Real scale and catastrophic results. *International Conference on Handling of Cultural Goods and Financing of Political Violence*, Rome, Italy, October 22-23.

Godenhjelm, Sebastian, Rolf A. Lundin, and Stefan Sjöblom. 2015. Projectification in the Public Sector – the Case of the European Union. *International Journal of Managing Projects in Business* 8 (2): 324–48. <https://doi.org/10.1108/IJMPB-05-2014-0049>.

González Zarandona, J.A., Cunliffe, E., & Saldin, M. (eds.). 2023. *The Routledge Handbook of Heritage Destruction*. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003131069>

- Ireland, Tracy, Steve Brown, Kate Bagnall, Jane Lydon, Tim Sherratt, and Sharon Veale. 2024. Engaging the Everyday: The Concept and Practice of 'Everyday Heritage'. *International Journal of Heritage Studies* 31(2):192–215. doi:[10.1080/13527258.2024.2417066](https://doi.org/10.1080/13527258.2024.2417066).
- Janes, Robert R. (2023). *Museums and Societal Collapse: The Museum as Lifeboat*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003344070>
- Jones, Siân, and Thomas Yarrow. 2022. *The Object of Conservation: An Ethnography of Heritage Practice*. London: Routledge.
- Kosciejew, Marc R.H. 2023. Endangered Cultural Heritage in the Russia-Ukraine War: Comparing and Critiquing Interventions by International Cultural Heritage Organizations. *International Journal of Heritage Studies* 29; 1158–1177. <https://doi.org/10.1080/13527258.2023.2243457>
- Krause, Monika. 2014. *The Good Project: Humanitarian Relief NGOs and the Fragmentation of Reason*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Mattez, A. 2024. Cultural Treasures and Their Place of Origin: Crimean Treasures Return to Kyiv. In G. Mastandrea Bonaviri & M. M. Sadowski (eds.), *Heritage in War and Peace: Legal and Political Perspectives for Future Protection*, 541–556. Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-031-47347-0_34
- McCafferty, Joanne D. 2023. *UNESCO, Cultural Heritage and Conflict in Yemen, Syria and Iraq*. Cham: Springer.
- Mérai, Dóra. 2023. Heritage in War: A Key to Define the Future of Ukraine. *Review of Democracy*, March 2023. <https://revdem.ceu.edu/2023/03/28/heritage-in-war-a-key-to-define-the-future-of-ukraine/>.
- Meskeil, Lynn. 2015. Gridlock: UNESCO, Global Conflict and Failed Ambitions. *World Archaeology* 47(2): 225-238.
- Ministry of Defense of Ukraine, 2024, *Voluntary Report on Implementation of International Humanitarian Law*, https://s3.eu-west-1.amazonaws.com/mod.gov.ua-statics-bucket/Voluntary_report_Mo_D_in_IHL_0fae15454a.pdf
- Morgan, Jennie, and Anna Woodham. 2025. *New futures of care: Investigating emotionally laden work in museums*. Kings College London and University of Stirling. https://museumemotion.stir.ac.uk/wp-content/uploads/2025/02/New-Futures-of-Care_Report.pdf
- Norris, Linda, and Vaiva Lankeleine. 2015. *Report on Developing the Cultural Heritage Sector in Ukraine*. EU-Eastern Partnership.
- OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development). 2015. Aid for CSOs. Retrieved from: <https://www.oecd.org/dac/peer-reviews/Aid%20for%20CSOs%20in%202013%20-%20Dec%202015.pdf>
- Olzacka, Elżbieta. 2024. The Development of Ukrainian Cultural Policy in the Context of Russian Hybrid Aggression against Ukraine. *International Journal of Cultural Policy* 30(2):141–57. doi: <https://doi.org/10.1080/10286632.2023.2187053>

- Presenti, Marina. 2020. Cultural Revival and Social Transformation in Ukraine. The Role of Culture and the Arts in Supporting Post-Euromaidan Resilience. Chatham House Research Paper, November 20. Retrieved from: <http://chathamhouse.org/2020/11/cultural-revival-and-social-transformation-ukraine>
- Powderly, Joseph, and Strecker, Amy. 2023. Afterword: Heritage Destruction and the War on Ukraine. In Amy Strecker and Joseph Powderly (eds) *Heritage Destruction, Human Rights and International Law*, 423-454. Amsterdam: Brill.
- Price-Jones, Jennifer. 2023. Heritage Destruction from a Humanitarian Perspective. In J.A.G. Zarandona, E. Cunliffe, & M. Saldin (eds.), *The Routledge Handbook of Heritage Destruction*. Routledge.
- Puig de la Bellacasa, Maria. 2017. *Matters of Care: Speculative Ethics in More than Human Worlds*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Tronto, Joan C. 1993. *Moral Boundaries: A Political Argument for an Ethic of Care*. New York: Routledge.
- UNESCO, and Ministry of Culture and Information Policy. 2024. *Action Plan for Culture in Ukraine*.
- Vlasiuk, Volodymyr, Luke Cooper, and Brian Milakovsky. 2024. *A State-Led War Economy in an Open Market: Investigating State-Market Relations in Ukraine 2021-2023. Research report*. London: LSE Ideas.
- Vonnák, Diána. 2023. “‘This Happened to Us for the Second Time’: War-Preparedness, Risk, Responsibility and the Evacuation of Donbas Museums in 2022’. *Museum & Society* 21 (2): 4–16. <https://doi.org/10.29311/mas.v21i2.4305>.
- Weiss, Thomas G. 2013. *Humanitarian Business*. Cambridge: Polity.
- Woodhead, Charlotte. 2023. *Caring for Cultural Heritage: An Integrated Approach to Legal and Ethical Initiatives in the United Kingdom*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Yanov, Dmytro. 2024. Export of Cultural Property from Ukraine: State Policy and the Challenges of War. *Human Affairs*. doi: [10.1515/humaff-2024-0030](https://doi.org/10.1515/humaff-2024-0030).
- Zhurzhenko, Tatiana 2022. Legislating Historical Memory in Post-Soviet Ukraine. In E. Barkan & A. Lang (eds.), *Memory Laws and Historical Justice: The Politics of Criminalizing the Past*, 97–130. Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-94914-3_5
- Zychowicz, Jessica. 2023. Women’s Activism in Ukraine: Artistic Method in Early Civic Documentations of the Ukraine-Russia War. In A.-M. Sätre, Y. Gradska, and V. Vladimirova (eds.), *Post-Soviet Women: New Challenges and Ways to Empowerment*, 271–93. Cham: Springer International Publishing.

Передня обкладинка (зсередини та зовні)

Оцифровка особистих архівів стала важливою у війну. Охтирка, 2022, грудень. © Наталія Хасаншін, із архіву “Музейний кризовий центр” та Музею “Територія Терору”

Знищена російська військова техніка виставлена на Михайлівській площі біля пам’ятника княгині Ользі в Києві, літо 2024 року. © Діана Воннак

Задня обкладинка (зсередини та зовні)

Загорнута статуя-фрагмент “Монументу Слави” удворі музею «Територія Терору», Львів, травень 2022 р. Статуя була демонтована в ході процесу декомунізації. © Наталія Хасаншін, із архіву Музею “Територія Терору”

Пошкоджена будівля Охтирського міського краєзнавчого музею, 2022, грудень. © Наталія Хасаншін, із архіву “Музейний кризовий центр” та Музею “Територія Терору”

Мобілізація догляду за культурною спадщиною в умовах війни Росії проти України © 2025 Діани Воннак та Шана Джонса, за участі Йозефіни Мунк Расмуссен та Семюеля Ендрю Харді, є ліцензованою за умов CC BY-NC 4.0.

ISBN 978-1-908063-69-4

doi: 10.34722/wv4v-j393

UNIVERSITY of
STIRLING

Arts and
Humanities
Research Council

Universidad
Rey Juan Carlos

Funded by
The Research
Council of Norway